

Tomka Gábor

16. SZÁZADI KÁLYHACSEMPÉK AZ ÓNODI VÁR ÁSATÁSÁBÓL II.

Sabján Tibor emlékének

A közlemény az ónodi vár (Északkelet-Magyarország) 1985–1991 közötti feltárása során előkerült kályhacsempe-leletanyagból mutat be két csoportot. A III. sz. csoport többnyire színes mázas csempéit 11, részben a 16. század első feléből eredő, részben későbbi eredetű típusba lehetett sorolni. A IV. sz. csoport zöld mázas 10 típusát 1550–1570 között, illetve a század utolsó harmadában legalább 4 műhely készítette. A bemutatott típusok dokumentálják a mai Északkelet-Magyarország mezővárosaiban és végváraiban a kályhás mesterség termékeinek fokozódó elterjedését a 16. század második felében.

Kulcsszavak: kályhacsempe, 16. század második fele, fazekasműhelyek, mázas kerámia, motívumvándorlás

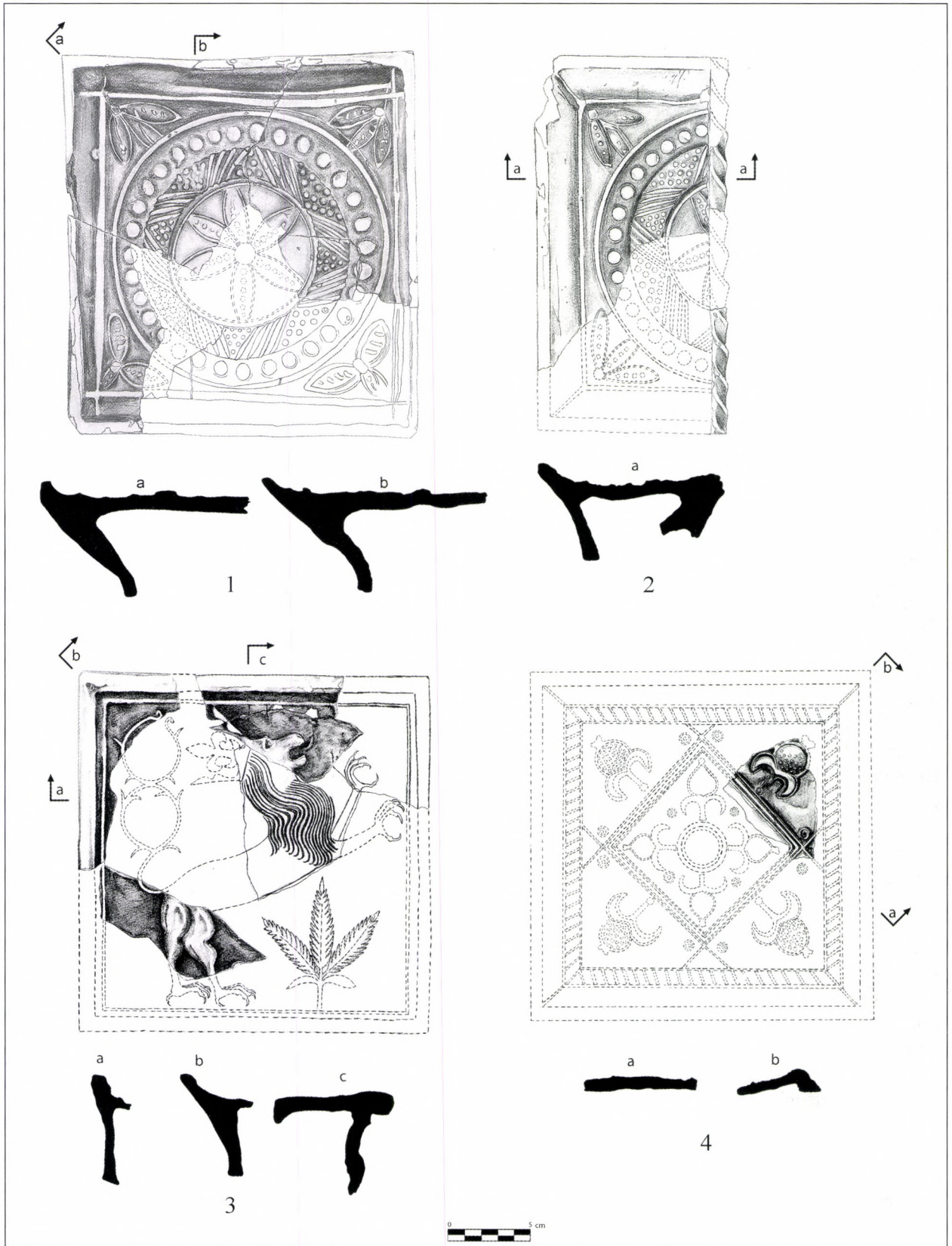
Az alábbi közleményben két csoportot mutatok be abból a kályhacsempe-leletanyagból, mely az ónodi vár területén az 1985–1991 között Révész László által vezetett feltárás során került napvilágra.¹ E kályhacsempe-csoportokról (szendrői leletekkel együtt) 2001-ben számoltam be első ízben egy tudományos konferencián. A nyomtatásban is megjelent előadásban (TOMKA 2005, 231–240) terjedelmi korlátok miatt nem térhettem ki a részletekre, illusztrációként fényképes táblákat közöltem. A csoportok és típusok elkülönítése során a közlemény első részében leírtakat (TOMKA 2007, 242) tartottam szem előtt. Azonos típusok példányai között többször sikerült eltérő dúcokra utaló kisebb különbségeket felfedezni. E változatokat a típusszám után írt betűkkel különítettem el. A rajzokon az átfedés nélkül beilleszthető töredékeket árnyékolással, az átfedéssel beilleszthető, biztosan ismert részleteket folytonos vonallal jeleztük.² A szerkesztéssel vagy közeli analógiák alapján nagy biztonsággal, de dúcok azonosítására nem alkalmas mélységig ismert részleteket szaggatott vonallal, a bizonytalan részleteket pontozással érzékeltettük. Egyetlen egyszer alkalmaztunk ismeretlen részlet érzékeltetésére elmosódó foltot, mert ez esetben a párhuzamként használt példányon olvasható monogram félrevezethette volna az olvasót.

III. VEGYESMÁZAS, FEHÉR ANYAGÚ CSOPORT

A csoporthoz sorolt töredékek anyaga a törésfelületeken fehér, a mázatlan felszíneken fehér vagy sár-

gásfehér (MSCCH 2,5Y 8/1–/2). Homokkal és kevés (3–5 %) apró (1 mm alatti átmérőjű) kvarckavicssal soványított, jól iszapolt csempék. Engóbot a világos alapszín miatt nem alkalmaztak. A csempék profilja jellegzetes: a meredeken, de nem túl hosszán (5–6,7 cm) hátranyúló, korongolási nyomokat mutató oldal lap a sarkoknál ívesen kihajolva kapcsolódik az előlaphoz. Az oldallap hátsó szélé (pereme), mely az említett profil miatt a sarkoknál lekerekített, vízszintesre nyomott, befele és néha kifelé is kissé megvastagított.

Egyes csempék oldallapját (III/2, III/6) vízszintes irányban, középtájon dróttal átszúrták. Más csempéken a sarkok közelében található ferde irányú átszúrások (III/1a, III/1b, III/5, III/7). Több esetben megfigyelhető, hogy az átszúrás nem hatolt át teljesen az oldallapon³, illetve hogy egy kis agyagdarab a nyílást lezárta.⁴ Ezért az átszúrásoknak itt feltehetően inkább a készítés során, mintsem a csempék összeillesztése során (HOLL 1993, 249) lehetett szerepe. A töredékek 52%-a többszínű ólom mázas (zöld és sárgásbarna), míg harmaduknál igazolható a fehér ónmáz használata is. Mivel a nagyobb többszínű mázas töredékeken kivétel nélkül felbukkan az ónmáz is, feltételezhető, hogy egykor valamennyi sárgásbarna-zöld mázas töredék vegyesmázas csempéhez tartozott. Kék ónmázat nem alkalmaztak. Mázazták a csempék keretét is, a mázak fényesek, jó minőségűek, de az ólom mázak szemcsések. A keretelések sárgásbarna mázával néhol takarékoskodtak, ellenben a bőségesen használt zöld máz gyakran az oldallapra is átfolyt. Három típusnak (III/2, III/5, III/6) vegyesmázas és egyszínű zöld mázas változata is ismert, négy típusnak pedig vegyes-

1. kép 1: III/1a típus; 2: III/1b típus; 3: III/2 típus; 4: III/3 típus
 Abb. 1. Burg Ónod. 1: Typ III/1a; 2: Typ III/1b; 3: Typ III/2; 4: Typ III/3

mázás változata nem is került elő. Ezek közül kettőt (IV/1a, IV/7) anyaguk, keretelésük, mázuk minősége alapján egyértelműen e csoporthoz lehet sorolni, míg két másikat (III/8, III/9) inkább csak feltételesen.⁵

A kályhatest alsó része a sarokcsempék⁶ tanúsága szerint téglalap alapú hasáb formájú lehetett (1. kép 2). A felezett és egész négyzetes előlapú csempéből összeállított sarokcsempék élére agyaghurkát nyomtak, amit ferde benyomkodással díszítettek. Az oldallapok egy részét a vizsgálható kályhasarok-töredéken fazekaskéssel kivágták, amire talán azért volt szükség, hogy az összeillesztéshez belülről jobban hozzáférhessen a fazekasmester. A kályhatest felső részének alakja nem ismert: egyetlen bizonyíthatóan téglalap alakú előlapú (2. kép 1), egy a csoporthoz feltételesen kapcsolható és valószínűleg téglalap előlapú (3. kép 4–5) és egy további feltehetően téglalap előlapú (2. kép 5) akadt a típusok között. Így valószínűleg a kályhatest felső része téglalap előlapú csempékből összeállított sokszögletű (közel kerek) alaprajzú lehetett.

Mindössze 52 db töredék került elő e típuscsoportból, amelyeket 11 típusba lehetett besorolni. A folyamatosan kiadott típusszámok közé a könnyebb áttekinthetőség végett igyekeztem beilleszteni a Holl Imre által beszámozott típusokat (HOLL 1993, 249, 250). Mivel egy-egy típusból csak néhány töredék ismert, valószínű, hogy eredetileg több típus tartozott e csoporthoz. Vélelmezhető például, hogy a kályhát a más lelőhelyekről ismert oromcsempe koronázta. A típusok száma alapján nem zárható ki, hogy e csoport csempéiből eredetileg két kályha állt az ónodi várbán. Ez esetben, főként a párkánycsempe (3. kép 1–2) kétféle színváltozata miatt, esetleg egy vegyesmázás és egy zöld mázas fűtőalkalmatossággal számolhatunk. A legtöbb csempetöredék (48%) a délnyugati bástya feltöltéséből került elő. Vélhetőleg a várudvarról kerülhettek elő a 7. és 8. árkok leletei (12% és 8%). A lelőköri körülmények arra utalnak, hogy a kályha vagy kályhák maradványai már nem a felállítás helyén voltak megtalálhatók. A fűtőalkalmatosságo(ka)t tehát már a vár végső pusztulása (1688) előtt lebontották, méghozzá vélhetőleg a délnyugati bástya feltöltésénél nem sokkal korábban. E feltöltésnek építéstörténeti megfontolások miatt a 17. század közepénél korábban kellett megtörténnie (TOMKA 2000, 197).

Csempetípusok

A két változatban előkerült rozettás típus (1. kép 1–2) a Holl Imre által részletesen tárgyalt, „Csalogány utcai csoportnak” nevezett csempesorozat emblematikus típusa (H1/a, H1/b). A típus számos variációban ismert, a legnagyobb méretű, korainak tartható példányai Budán, Belgrádban és Füleken bukkantak elő. További, az eredetiekkel rokon példányok ismertek

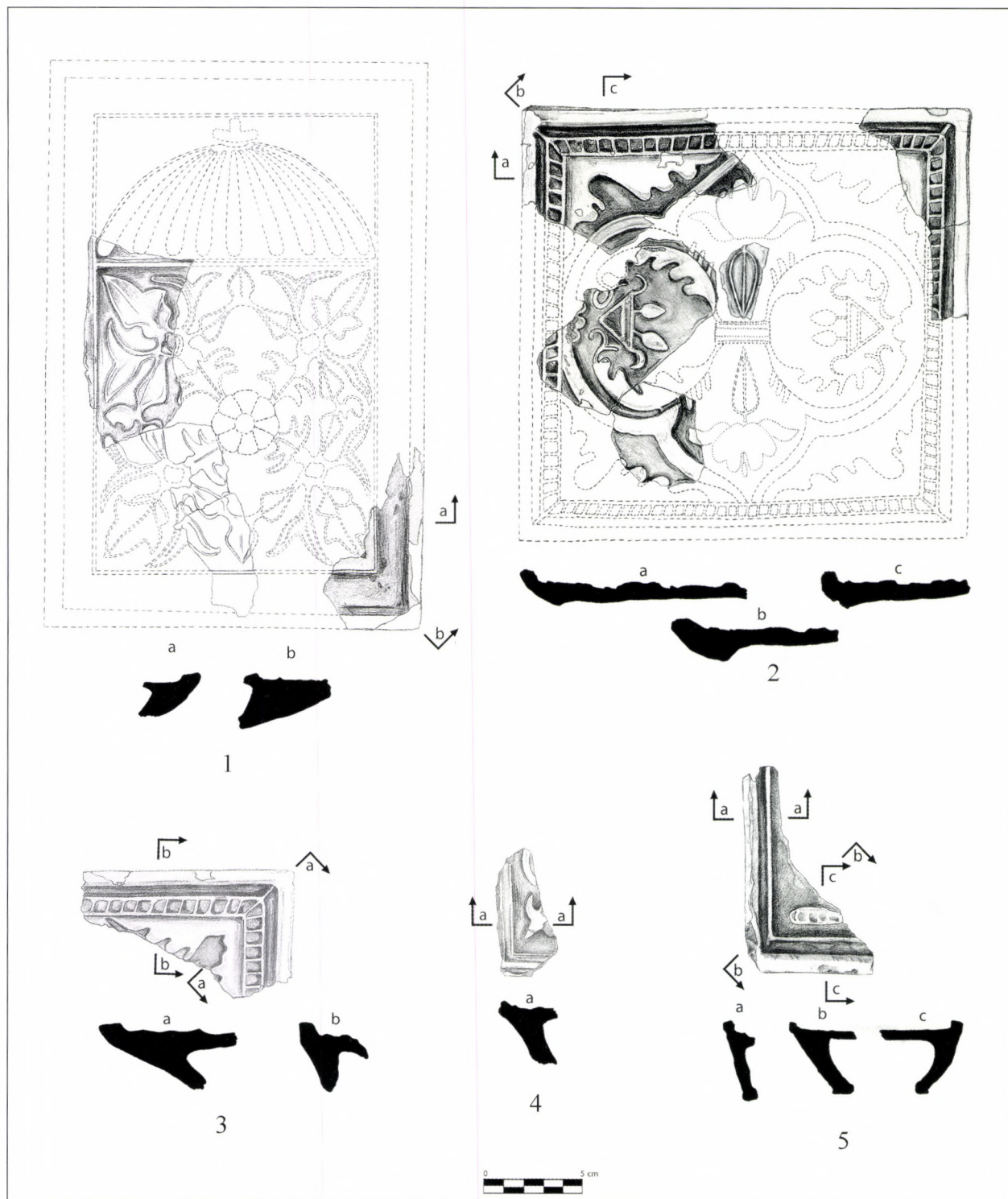
Budáról, Egerből és Szécsényből, valamint távolabbi analógiák számos lelőhelyről (Pécs, Diósgyőr, Rimaszombat-Szabatka, Szerencs, (HOLL 1993, 249–255; GYURICZA 1992, 17) Szitnya (LABUDA 2005, 178, 182 17). Az ónodi példányok közül a III/1a típus (1. kép 1) – amelyből csak zöld mázas töredékek bukkantak elő – feltűnően lapos, elmosódott domborművű. Az egyszerűsített keretű (csak vegyesmázával ismert) III/1b típus (1. kép 2) rajzolata erőteljesebb. Az utóbbi változathoz ismert felezett csempe budai párhuzamaihoz hasonlóan a kályhatest alsó részében lehetett elhelyezve. Az ónodi csempék méreteik alapján bizonyosan másoltak. A III/1b lényegesen nagyobb, mint a III/1a, ami egyrészt megerősíti azt a hipotézist, hogy két kályha állt e típuscsoportból Ónodon, másrészt elképzelhetővé teszi, hogy a III/1a kétszeresen zsugorodott a másolás során.

A III/2 típus (1. kép 3) koronás, kétfarkú cseh oroslánjának heraldikus jellegű ábrázolása a korábbi stilizált növényi ornamentikához képest változást jelez. Gyuricza Anna a Szerencsen talált példányt építéstörténeti megfontolásokból az 1550-es évekre helyezte (GYURICZA 1992, 17). Füleken e típus mázatlan, de a szerencsi és az ónodi példányokkal más-különb azonos minőségű verziója bukkant fel (KALMÁR 1959, XXXVII. tábla), ahol — ha nem a török építette ezt a kályhát — 1554 előtt vagy 1593 után kellett felállítani. A diósgyőri várbán talált „koronás szarvast” ábrázoló kályhacsempe (ZEGLEDY 1988, XL. tábla c) is feltehetően e típushoz tartozik. E csempe a biztosan a 16. század közepe elé keltezhető lelőhelyeken eddig nem fordult elő.

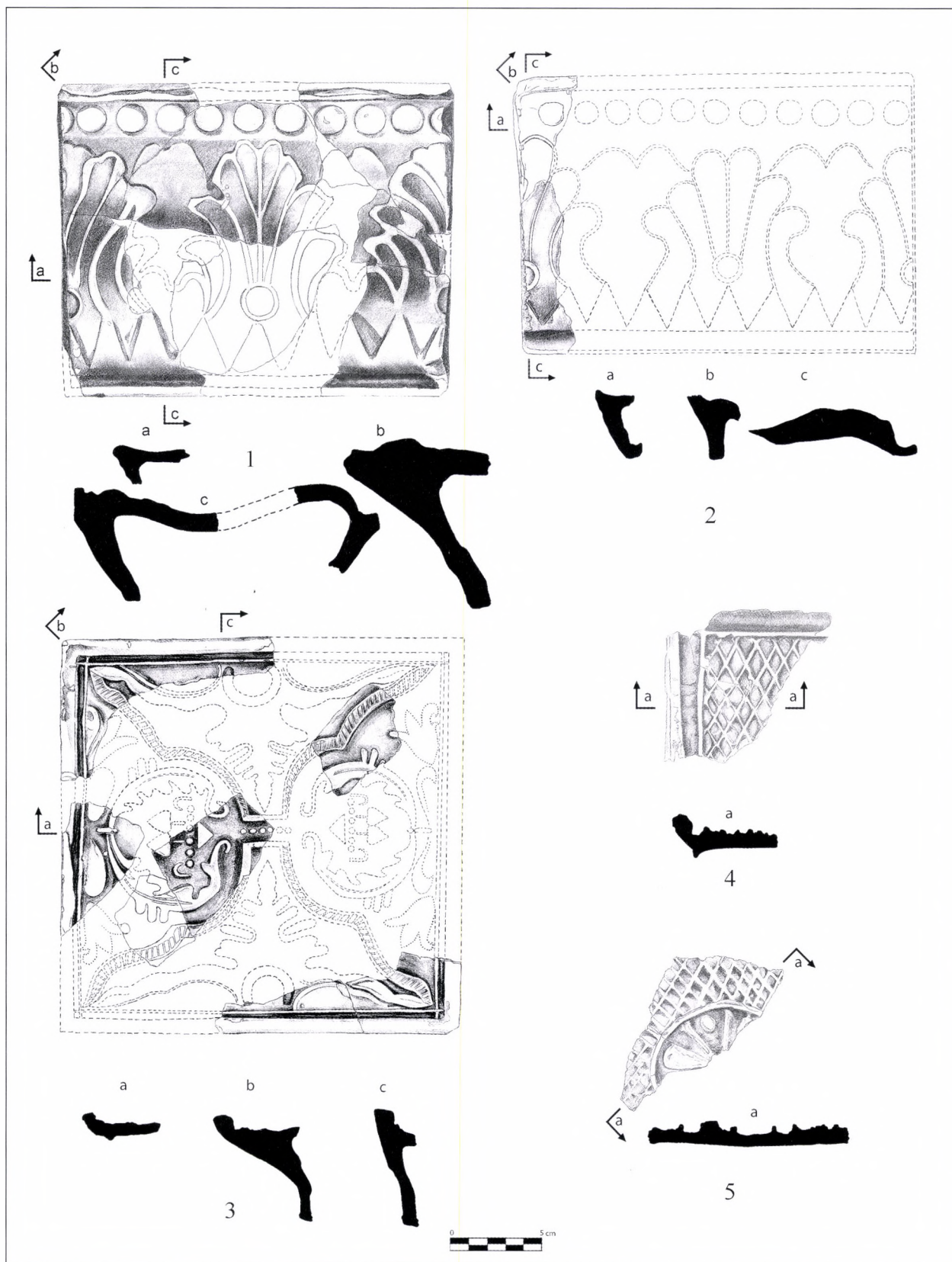
A III/3 típusból (1. kép 4) mindössze egyetlen biztos töredék ismert, ugyanis a III/5 típushoz sorolt kerettöredékek egy részéről nem lehet kizárni, hogy a III/3-hoz tartoztak. Kompozíciója csúcsára állított négyzetbe szerkesztett, kereszt alakban elrendezett növényi ornamentikából, valamint a négyzet oldalfelezőitől a csempe sarka felé tartó, virágfejes növényi motívumokból áll. E típus ismert a füleki (VOIT 1954b, 99 26. kép; KALMÁR 1959, XLIX. tábla), valamint az egri várból (GERENCSEK 2002, 84 Kat. 64, FODOR László leírása). A csúcsára állított négyzetbe szerkesztett kompozíciók (eddig ismereteink szerint) nem jelentek meg a 16. század második felénél korábban. Típusunk ráadásul két szempontból sem képviselheti e mintakincs legkorábbi rétegét. Egyrészt az analógiák és a méretrend alapján feltételezhető belső keretelés a másolt és ezért zsugorodott előlapú csempék méretének növelésére szokott szolgálni. Másrészt mintája a jelenleg legkorábbinak tartható, a salzburgi Strobl-műhelyhez köthető példányokéhoz képest (RENNER 1992, 48 12; SVOBODA 1981, Abb. 15. nyomán) erősen stilizált.

Számos lelőhelyről ismert a III/4 típus (2. kép 1): Budán kívül a nyéki vadaskastélyból, Esztergomból, Fülekről, Vácról, Egerből és Diósgyőrből (HOLL 1993, 250–254). A III/1 és a III/4 típusok e típuscsoport korai rétegét alkotják: ha az eddig megkérdőjelezetlen

történeti érvelést (VOIT 1954a, 96–98; HOLL 1993, 255) alkalmazva feltételezzük, hogy az Oszmán Birodalom által elfoglalt várakban nem építettek többé reneszánsz kályhákat, akkor a fenti két típusnak még 1521, illetve 1541 előtt meg kellett jelennie.

2. kép 1: III/4 típus; 2–3: III/5 típus (zöld és vegyesmázás színváltozat); 4: III/9 típus; 5: III/10 típus
Abb. 2. Burg Ónod. 1: Typ III/4; 2–3: Typ III/5 (grün- und gemischtglasierte Farbvariante); 4: Typ III/9; 5: Typ III/10

3. kép 1: III/6a típus; 2: III/6b típus; 3: III/7 típus; 4–5 III/8 típus töredékei;
 Abb. 3. Burg Ónod. 1: Typ III/6a; 2: Typ III/6b; 3: Typ III/7; 4–5: Fragmente von Typ III/8

A III/5 típus (2. kép 2–3) a szimmetrikus mintájú reneszánsz csempék közé tartozik. Megtört vonalú belső keretelése és az ezen belül elhelyezkedő, nyúlványokkal ellátott háromszögű motívum az alább ismerttetendő IV. csoport csempéin is megjelenik. A kompozíció talán a csúcsára állított négyzet továbbfejlesztéseként értékelhető, így datálása a 16. század második felére, végére valószínűsíthető. Felmérési rajzról ismert rácsos keretelésű párhuzama a diósgyőri várból (CZEGLÉDY 1988, 102).

E típus vegyesmázás változata ismert a diósgyőri (LEGENDÁS LÉNYEK 2008, 66 (SABJÁN Tibor rekonstrukciója), és az 1590-ben építeni kezdett szendrői Felső várból is (TOMKA 2005, 232, 237/11).

A III/6 típus (3. kép 1–2) önmagában kevéssé segít hozzá a keletkezés problémájának megoldásához, hiszen e párkánycsempe a „Csalogány utcai csoport” korai lelőhelyein is előfordul (HOLL 1993, 250–253),⁷ azonban hosszasan továbbél, mint az alábbiakban a IV. csoport ismertetéséből is kiténik. Az ónodihoz hasonló, elnagyolt, erősen plasztikus megfogalmazású példányok ismét Szerencsről (GYURICZA 1992, 69, 134, nr. 243), Fülekről (KALMÁR 1959, LXV. tábla), valamint Szolnokról (GERENCSEK 2002, 94 Nr. 121; POLGÁR Zoltán leírása) idézhetők. A zöld mázas párkánycsempe (3. kép 1 (III/6a) a III/1a, a csupán kis részletekben ismert polikróm változat (3. kép 2 (III/6b) a III/1b rozettás kályhacsempékkel díszített kályha része lehetett.

A III/7 típus (3. kép 3) mintája a III/5-tel rokon, de a részleteiben megváltoztatott mintát egy fél csempemérettel elcsúsztatva alkalmazták. Hasonló csempék kerültek elő az egri vár átadásai során (GERENCSEK 2002, 83, 84. Nr. 62, 63; FODOR László leírásai), minden bizonnyal az 1596-os ostrom előtti időkből. Mivel e típusnak nincs az előlap szélén körbefutó vastag kerete, lehetővé vált, hogy az egymás mellé helyezett csempék végtelenül továbbszőhető mintát alkossanak. Egyelőre nem dönthető el, hogy a III/5 és III/7 minták közül melyik az elsődleges. A vegyes máz használata a III/5 mellett, a kályhacsempe széles keretelésének hiánya a III/7 mellett szól.

A III/8 típus (3. kép 4–5) csak feltételesen köthető a csoporthoz kerámiaanyagának színe, soványítása, mázának szemcséssége miatt. A saroknál az oldallap erősen kihajlik. A rácszott háttér III/3 és III/5 rácszott keretelésére, valamint III/7 belső rácszott keretszerű vonalaira rímel. A medaillon plasztikus bütykei távolról emlékeztetnek a III/1 és III/6 pontsoraira. Eltérő ugyanakkor III/8 profilja: oldallapjának pereme tagolt. Analógiáját egyelőre csak Szécsényből ismerem (BODNÁR 1988, 15; XIV. tábla 23. rajz), bár füleki töredékek (KALMÁR 1959, LX. tábla) is származhatnak e típusból.

A III/9–11 típusok (2. kép 4–5) töredékességük miatt egyelőre értékelhetetlenek.

Készítési hely és korhatározás

A csoport típusainak analógiái tehát a dúcok több forrását valószínűsítik. E csempék fő előfordulási területe az Esztergomtól és Budától Szerencsig húzódó, az Alföldet északról határoló középhegység tágabb környéke. Mivel az ónodi leletek legközelebbi párhuzamai a közelebbi lelőhelyekről (Szerencs, Diósgyőr, Eger, Fülek) idézhetők, a kályhacsempe-készítő műhelyeknek is a Nógrádtól Gömörön keresztül Zemplénig húzódó, fehér agyagáról ismert vidéken kellett működniük.

A III/1a és III/1b, valamint a III/4 és III/6 típusok a „Csalogány utcai csoportnak” nevezett műhelykörből erednek. A csoport készítésének kezdetét a török foglalatásokat *terminus ante quem*ként kezelő Holl Imre a 1521 előttre teszi, de a formakincs továbbélésével számol a felvidéki lelőhelyeken (HOLL 1993, 255). Az ónodi csempék másoltak: méretük csökkent, mintájuk néhol elmosódott, mázazásuk gyengébb kivitelű. E típusokhoz később más forrásokból származó dúcok lenyomatai társultak: ezek egy része talán Csehország felé (III/2), más részük a délnémet területek felé (III/3) mutat. Egyelőre ismeretlen annak a két változatban is ismert mintának (III/5, III/7) a forrása, mely a végtelenbe szőhető mintakincs kialakulását jelzi. Míg a csoport korábbi típusainak eredete az analógiák lelőhelye miatt mindenképpen az 1540-es évek elé nyúlik vissza, a későbbi típusok párhuzamai akár a 16. század végéig is követhetők (TOMKA 2005, 233). Az ónodi III. csoport későbbi rétege szoros kapcsolatban áll az alábbiakban bemutatandó IV. csoporttal.⁸ Az ónodi csoport datálására így a legkorábbi időpont az 1550-es évek, valószínűbb azonban, hogy csak a század utolsó harmadában állították fel ezekből a csempékből a fűtőalkalmatlanságokat. Az apró töredékek miatt csak bizonytalanul mérhető csempeméreték szóródása okán nem zárható ki, hogy e csoportba több, hasonló technológiával készült kályha maradványai is bekerültek.

IV. A MISKOLCI MIHÁLY-KÖR CSOPORTJA

Az előző csoporthoz hasonló, fehér, ritkábban sárgásfehér anyagú, főként homokkal soványított csempék. Egyes csempék oldallapját a saroknál harántirányban átszúrták. Az előlap hátoldalán gyakran látható az átszúráshoz használt eszköz lenyomata, textilnyomat sohasem látszik. Az oldallapok a III. csoporthoz hasonlóan peremüknél megvastagítottak. Az előző csoporttól a négyzetes előlapú kályhacsempék oldallapjának sarokprofilja eltér: nem íves, hanem közel egyenes vonalú, azaz hátulnézetből az oldallap

pereme a sarkoknál csak kevéssé lekerekített. Az előlapok reliefjei kevéssé plasztikusak, de jól kidolgozottak, pontosan szerkesztettek. Különösen az ebben a csoportban megjelenő kompozíciókra jellemző, hogy a motívumokat nagy kitérésű hullámvonallal zárták le („ujjas” vagy „taréjos” motívumok). A csempéket különféle zöld árnyalatú, jó minőségű, a legtöbb esetben alig szemcsés ólomház borítja. A mázazásnál egyfajta takarékoságot figyelhetünk meg. A csempék keretelése gyakran mázatlan marad. Egy példányon⁹ megfigyelhető volt, hogy a csempe előlapját a máz felett agyaggal vonták be, ami másodlagos felhasználásának bizonyítéka. A csoporthoz a feldolgozás során 332 töredéket soroltam, melyek között bizonyosan akadnak egy példányhoz tartozó, de nem összeilleszthető töredékek is. A kályhacsempéket 10 típusba osztottam.

A középkori kályhákhoz hasonlóan a négyzetes előlapú csempék a kályhatest alsó részén helyezkedhettek el. A négyzetes csempék viszonylag nagy méretűek: 21,5–23,5 cm-esek voltak. Az alsó rész a kályhasarok-töredékek alapján téglalap alapú hasáb alakú volt. Hasonlóan a III. csoporthoz, a felezett és egész csempéből összeállított sarokcsempe élére agyaghurkát nyomtak, amit ferde benyomkodással díszítettek. Hasonló a felezett és egész csempéből kialakított párkánysarok díszítése is. A párkánysarok kialakításánál a két csempe jobb tapadásának érdekében az egész csempe oldallapja és a felezett csempe előlapja közé agyaglapot helyeztek. Az oldallapokba a csoportnál nem faragtak bele. A párkány a kályhák alsó részéhez tartozott, az azonban egyelőre bizonytalan, hogy lábazati vagy osztópárkányként funkcionált-e. A kályhatest felső részén a téglalap előlapú kályhacsempék helyezkedhettek el, melyek 25,5–27 cm magasak voltak. Az oldallapok profilja miatt két egymás melletti csempe előlapja legalább kb. 150°-os szöveget zárhatott be egymással. E szerint a kályhatest felső része legalább 12 szögű lehetett. A sokszögű kiképzést valószínűsíti, hogy a számos töredék ellenére bizonyosan álló téglalap előlapú csempékből kialakított kályhasarok eddig nem került elő. Egyetlen mázas, a szokásostól eltérő profilú oldallaptöredék esetén merülhet fel kályhasarok gyanúja, de a kis csomok ennek igazolásához nem elegendő.¹⁰ A kályhák felső párkányát pártaszerűen meghosszabbított, vízszintes irányba kihajló csempékből állították össze. A kályha tetejét oldallap nélküli, alsó részén kialakított támaszokon álló oromcsempesor zárta le.

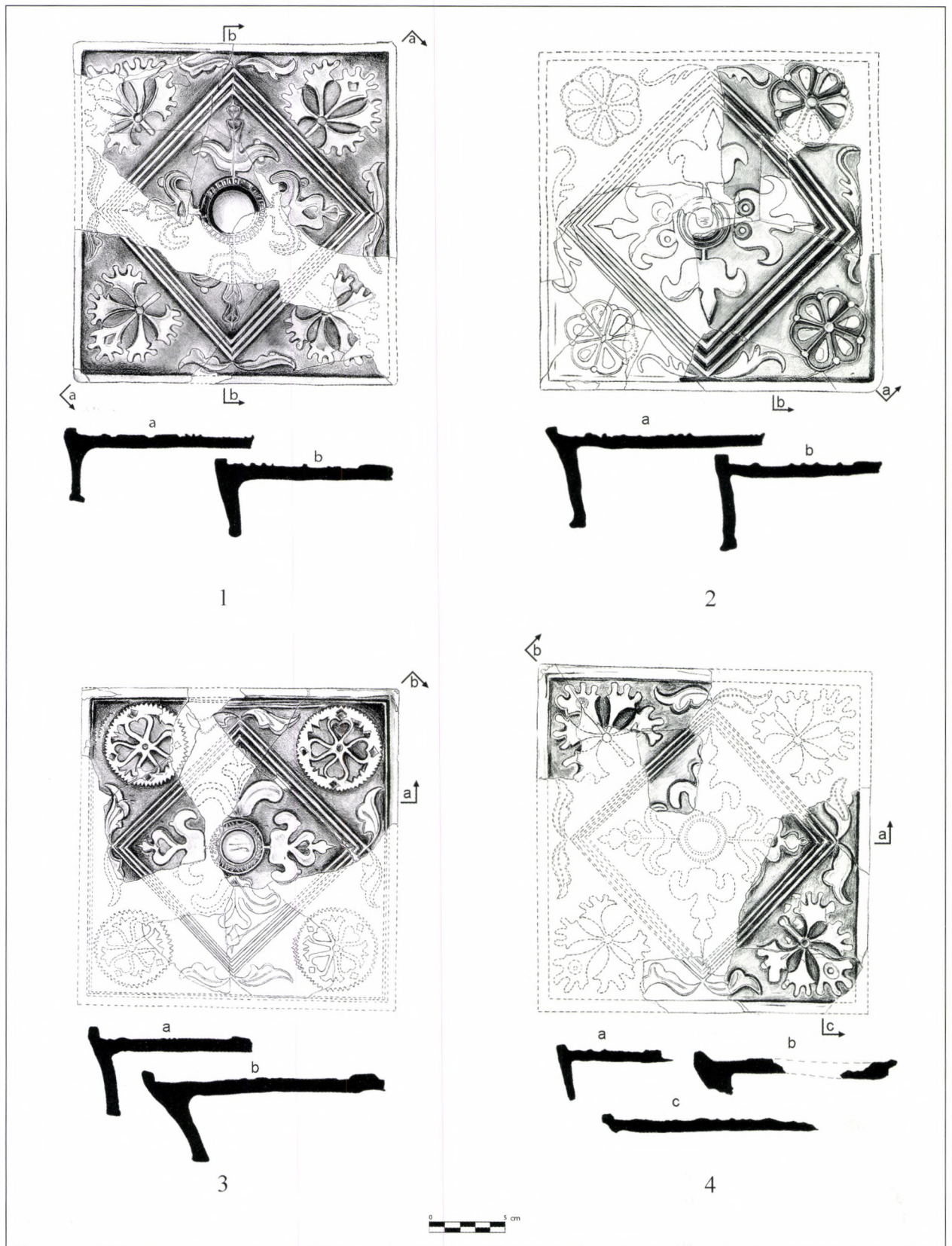
Ha feltesszük, hogy a kályha felső része sokszögletű alapú hasáb, és a kályhacsempék szélessége 18,5 cm, akkor 3,5 cm-es fugákkal számolva a sokszög egy oldala 22 cm. Ha a minimális 12 csempével számolunk, akkor a kályhatest legnagyobb szélességére 85

cm jut. Ugyanez az érték (azonos csempe- és fuga-méretekkal) 14 csempe esetén közel 100 cm.

Csempetípusok

IV/1 típus (4. kép, 5. kép 1–4): A változatok közös kompozíciós sémát követnek: többszörös keretelésű, csúcsára állított négyzet, benne kereszt alakú levélkompozíció, a sarkokban térkitöltő növényi motívumokkal. A csúcsára állított négyzetes kompozícióknak legalább három nagyobb csoportja különíthető el. Az egyik, plasztikus virágfejekkel jellemezhető csoportot képviseli a fentebb bemutatott III/3 típus (1. kép 4). A másik csoportot a pontozott háttér és a szalagszerű (eredetileg talán gallyszerű), egy-egy szervetlenül kapcsolódó levéllel ellátott sarokmotívum jellemzi (DÖRY 2008, 594–596). A IV. csempecsoporthoz tartoznak: a sarokmotívumok itt többé-kevésbé függetlenek a központi mintától. Vélhetőleg ez másodlagos fejlemény. E csoporton belül is találhatunk egymáshoz szorosabban kötődő változatokat, ezeket azonban most egyetlen típus változataiként tárgyalom. A IV/1a és IV/1f változatok (4. kép 1, 4) két eltérő dűcből nyomott verzióján a diagonális szár még megtalálható, A IV/1b, IV/1c és IV/1e (4. kép 2–3, 5. kép 3–4) változatoknál a sarokmotívum már teljesen elszakad a központi mintától. A IV/1a és IV/1f változatok legközelebbi (de nem dűcazonos) analógiája Rimaszombat főteréről (B. KOVÁCS 2000, 63), Miskolci Mihály tükörfelirattal ellátott variációja Egerből (VOIT 1954, 118–119; GERENCSEK 2002, 82, Kat. 50. (FODOR László leírása), Diósgyőrből (BÁRDOS 1976, 56) és Miskolcra (FÖLDING Zoltán szíves szóbeli közlése) ismert. A középrészt az ónodi példányokon határozottabban, pontosabban alakították ki. Az egri változaton a levelek szív alakú áttörése már eltorzult formában mutatkozik.

IV/1/b és a IV/1/e füleki analógiája (KALMÁR 1959, LII. tábla) az egyszerűbben tagolt négyzetes keret és a szétesőbb sarokvirágok alapján az ónodinál gyengébb tudású mester készítménye, esetleg az ónodinál későbbi változat lehet. Elmosódottabb a nógrádi várból ismert példány is (TOMKA 2005, 240, Abb. 35). Az egri várból közölt csempék középrésze a pontkörökkel tagolt központi levelekkel jobban emlékeztet az ónodi változatra. Az egyik csempe (VOIT 1954a, 118) elnagyolt négyzetkerete és a sarokkrozzetták közötti indák hiánya az ónodinál gyengébb minőségre utal. A másik egri példány (GERENCSEK 2002, 83, Kat. 60. FODOR László leírása) középpontjának domború motívuma, és a sarokvirág kis körökkel tagolt csepp alakú szirmai igen közeli rokonságot sejtetnek, bár a központi levelek kissé eltérő megformálása és az oldalak menti indák eltérő kialakítása az azonos nyomódúc le-

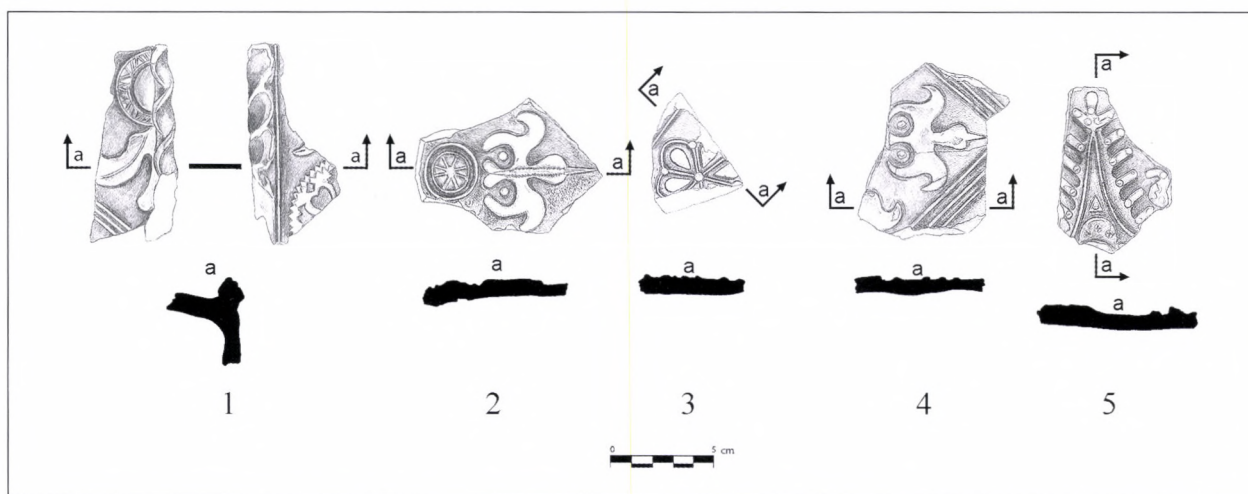
4. kép 1: IV/1a típus; 2: IV/1b típus; 3: IV/1c típus; 4: IV/1f típus
 Abb. 4. Burg Ónod. 1: Typ IV/1a; 2: Typ IV/1b; 3: Typ IV/1c; 4: Typ IV/1f

hetőségét kizárja. A diósgyőri várban talált zöld mázas kályhacsempé (BÁRDOS 1976, 57, 4. kép) szinte megegyezik az ónodival, a formák apró eltérései miatt azonban mégsem készülhetett azonos dúcából. E típusnak többszínű ólom- és ónmázzal borított változatai is ismertek Diósgyőrből (LEGENDÁS LÉNYEK 2008, 65 Nr. 69; LOVÁSZ Emese leírása), Vámosbalog-Balogvárról (B. KOVÁCS 2000, 63) és a szendrői Felső várból (TOMKA 2005, 237, Abb. 13). A diósgyőri példány az ónodival minden bizonnyal azonos dúcából készült.

A IV/1c típus (4. kép 3, 5. kép 1) sarokmotívuma kombinálja IV/1a tarajos szélű leveleinek mozgalmasságát IV/1b kerek kompozíciójával. A szirmok közei kicsiny szíveket formáznak; közeli analógiájának eddig nem bukkantam nyomára. A részletező, de kevésbé plasztikus kidolgozás vélhetőleg a IV/1a és IV/1b dúcának megalkotójától eltérő felfogású mestert sejtet.

A IV/1d-ből egyelőre csak egyetlen töredék ismert (5. kép 2). Ez alapján a IV/1b-hez és IV/1e-hez hasonló mintájú csempé feltételezhető. A levélen látható rovátkolt rátét idegen a a típus többi változatától, s bizonyára eltérő műhelygyakorlatból ered.

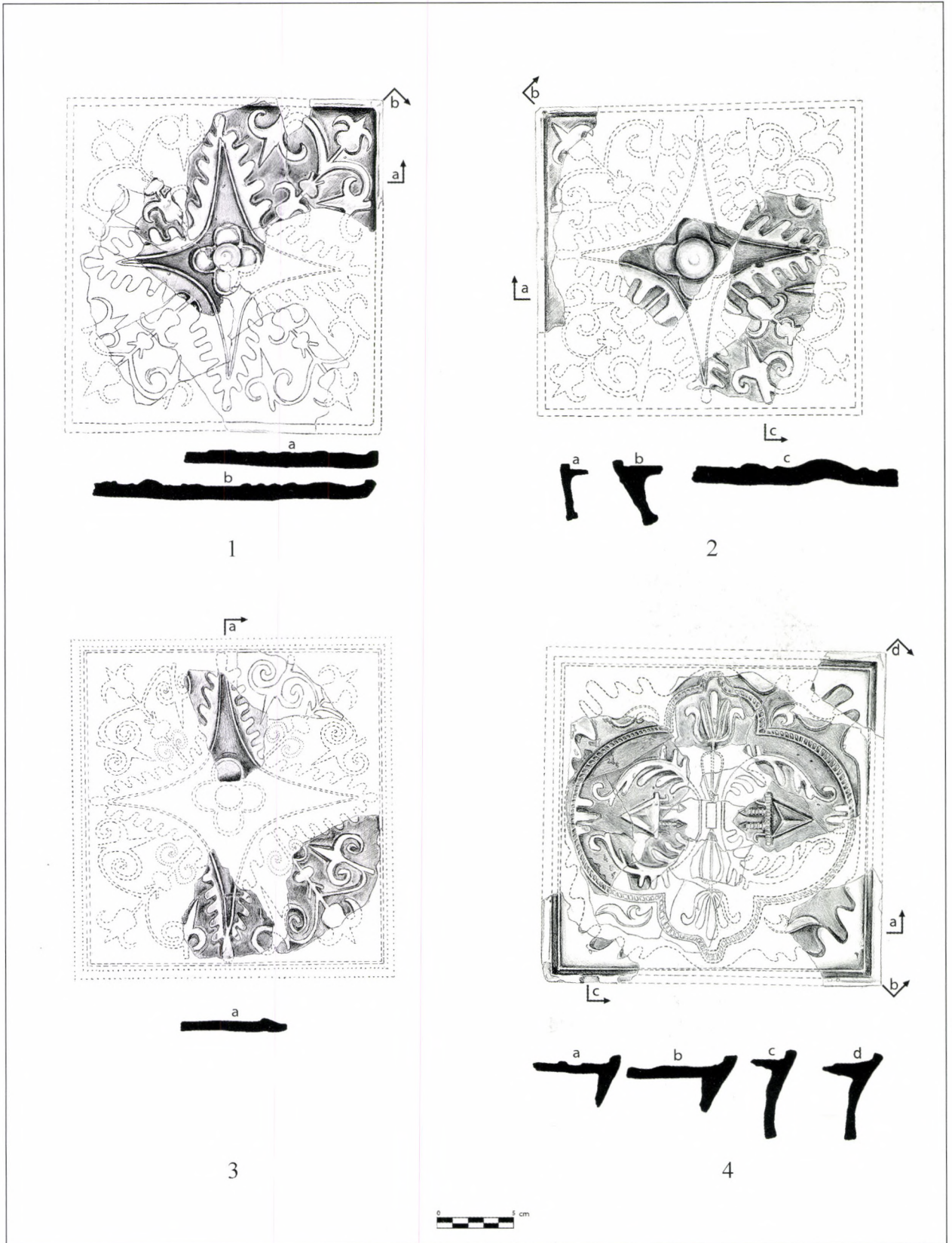
reneszánsz kályhacsempék többségére jellemző motívumok, ezért a távolabbi analógiák ismertetésére itt nem kerülhet sor (Néhány példa: GYURICZA 1992, 22–25). A IV/2 ívnyégyszögének tarajos széle (VOIT Pál megfogalmazása szerint „lángoló kereszt” (VOIT 1954a, 119) a csoport többi típusán is megfigyelhető, jellegzetes stílusjegy. Négy eltérő dűcot sikerült elkülöníteni. Ezek közül IV/2d-t (5. kép 5) csupán mintája alapján tárgyalom itt: rózsaszín cserépanyaga, durva, plasztikus megformálása és a bepecsételt motívumok egyértelműen egy másik (egyelőre meghatározatlan) kályhacsempé-csoportra utalnak. IV/2b (6. kép 2) erőteljesebben megformált középpontja a IV/1a típus középrészével rokon. IV/2c (6. kép 3) visszapödrött levélkéit és véznább formáit bizonyára egy másik mester alkotta. E típushoz tartozó kályhacsempék ismertek Egerből és Diósgyőrből (VOIT 1954a, 120, 10–11. kép). Utóbbi lelőhelyen vegyesmázás változatokban is előfordul (LEGENDÁS LÉNYEK 2008, 66; SABJÁN Tibor rekonstrukciója). Kissé eltérő dűcből nyomott változata a füleki várból (KALMÁR 1959, LVI. tábla), egyszerűsített variációja Szécsényből (BODNÁR 1988, 34. rajz) került elő.

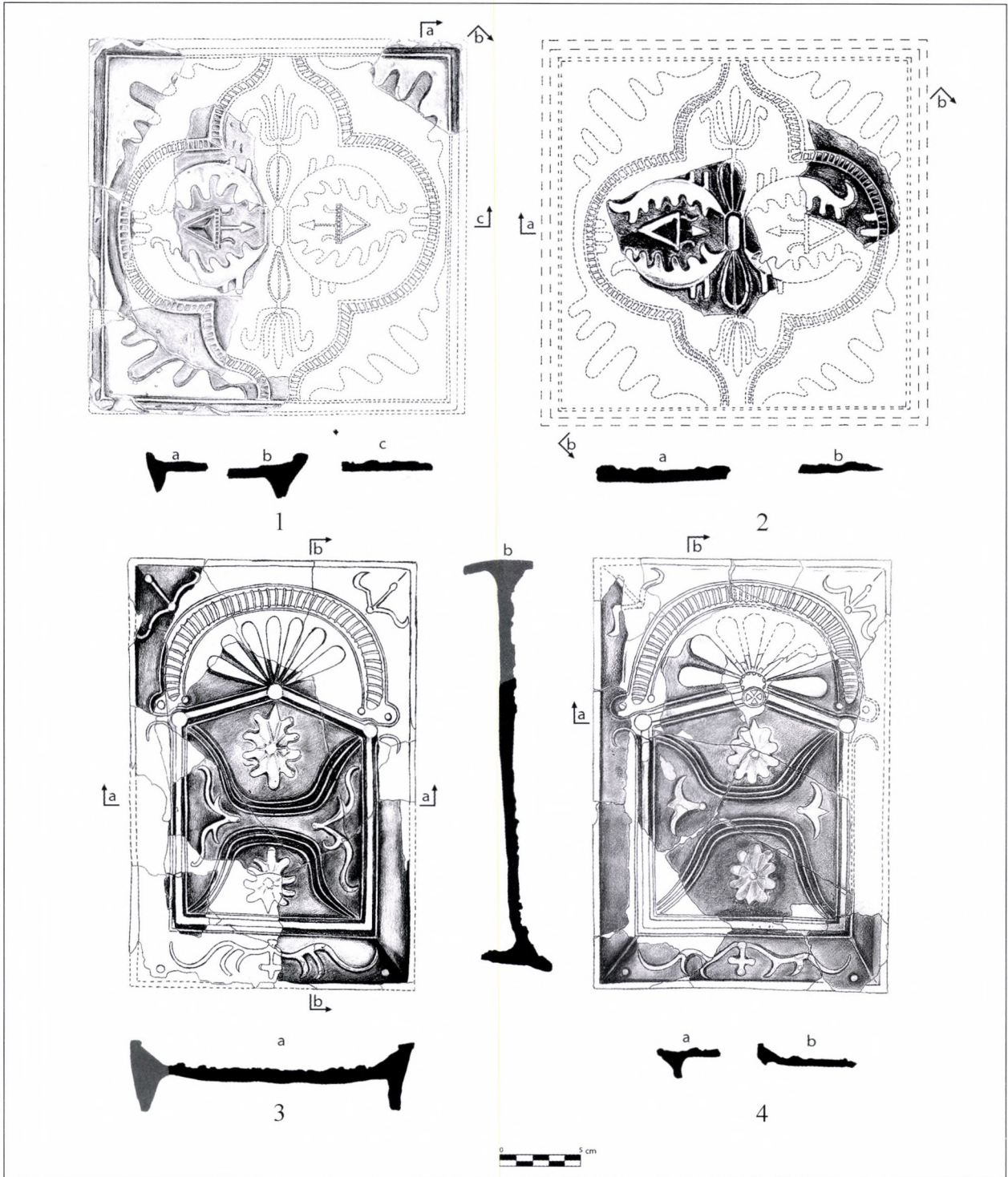
5. kép 1: IV/1c típus saroktöredéke; 2: IV/1d típus töredéke; 3–4 IV/1e típus töredékei; 5: IV/2d típus töredéke
Abb. 5. Burg Ónod. 1: Eckfragment von Typ IV/1c; 2: Fragment von Typ IV/1d; 3–4: Fragmente von Typ IV/1e;
5: Fragment von Typ IV/2d

A IV/2 típus (5. kép 5, 6. kép) szimmetrikus kompozíciója rokonítható a IV/1 típusal. Bár a központi konkáv ívnyégyszög elhelyezkedése emlékeztet a csúcsára állított négyzetre is, mégis valószínűbbnek tartom, hogy e motívum a csúcsára állított négyzetes motívumú csempék egy csoportjának központi levél-motívumából (pl.: DÖRY 2008, 595 2. kép jobbra) eredeztethető. A központi kereszt alakú minta és a sarokba nyúló elágazó indák a centrális szerkesztésű

A IV/3 típus (6. kép 4, 7. kép) mintájával a III/5 típus tárgyalása során már megismerkedhettünk. E csoportban nincs rácsos külső keretelés, a minta finomabban kidolgozott, s a legjobb minőségű változaton (IV/3a, 6. kép 4) a belső keret és a hullámvonaldísz közé kicsiny, a IV/1 típusról ismert sarkantyúszerű levelek kerültek. A belső keret íve is eltérő: a III/5 típuson egyenes szakaszok is vannak, míg a IV/3-on lendületes ívek és számárhátívek váltakoznak. A IV/3

6. kép 1: IV/2a típus; 2: IV/2b típus; 3: IV/2c típus; 4: IV/3a típus
 Abb. 6. Burg Ónod. 1: Typ IV/2a; 2: Typ IV/2b; 3: Typ IV/2c; 4: Typ IV/3a

7. kép 1: IV/3b típus; 2: IV/3c típus; 3: IV/4a típus; 4: IV/4b típus
 Abb. 7. Burg Ónód. 1: Typ IV/3b; 2: Typ IV/3b; 3: Typ IV/4a; 4: Typ IV/4b

típus változatain a különös háromszögű motívumok nyúlványain háromszögletűek a végződések, ellentétben a III/5 típus hasonló részének lekerekített, levélszerű megformálásával. A gyengébb változatokon (IV/3b és IV/3c, 7. kép 1–2) a háromszögeknek csak

egy lábszerű nyúlványa van. A két típuscsoport elteréseit akkor lehetne határozottan tipológiai sorba illeszteni, ha ismernénk a közös mintaképet. Diósgyőrött több változat is előkerült a rácsos külső keret nélküli, azaz a IV/3-hoz hasonló mintás kályhacsem-

péből (LEGENDÁS LÉNYEK 2008, 66; SABJÁN Tibor rekonstrukciója). Bár a diósgyőri példányok közel állnak a IV/3a típushoz, a közölt rekonstrukcióból ítélve eltérő dúcok segítségével készültek. Hasonló mintájú, de eltérő anyagú kályhacsempe töredékét közölték a kékeddi kastély feltárásából (GYURICZA 1992, 65, nr. 212), mely a kastély építését követően, legkorábban a 16. század utolsó negyedében készülhetett.

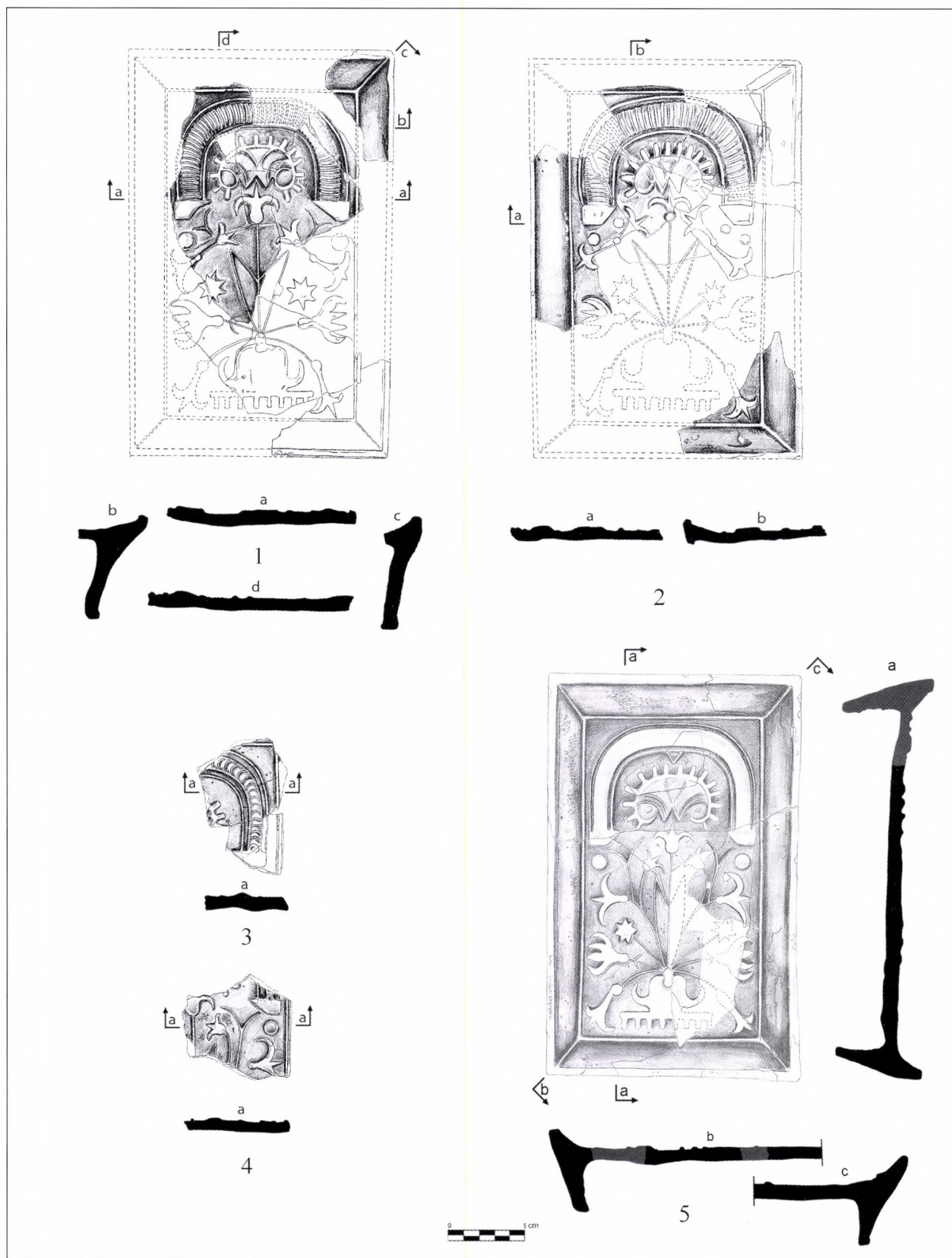
IV/4 típus (7. kép 3–4): Az álló téglalap előlapú, lunetta alatt ívekkel tagolt mezőkből álló kompozíció talán a „Csalogány utcai csoport” 5. típusából eredeztethető. Eredetileg bizonyára kagylós lezárású fülkét kívántak így megjeleníteni. Az oldalsó pontsor eltűnik, az oldaloszlopok keretté egyszerűsödnek, az ívekkel határolt mezők közül az alsó eltűnik. A teret szellősebben kitöltő, egymástól elváló szalagok közé indák kerülnek. A Fülekről közölt palmettás, rozettával kombinált típus (KALMÁR 1959. LII. tábla; HOLL 1993, 253, 252 Abb. 14) esetleg e változások egyik közvetítő elemének is tekinthető.

Ha a füleki várban lelt példányt (KALMÁR 1959, LIV. tábla) összevetjük az Ónodon találtakkal, láthatjuk, hogy a füleki változaton a lunettát a hét ív jobban kitölti. A lunetta alatti keret itt íves. Ezek alapján a füleki az ónodinál jobban kidolgozott, eredetibbnek tűnő példány. Ónodon két, kissé eltérő megformálású változatot sikerült elkülöníteni. Míg a IV/4a-ra (7. kép 3) a nyújtott indaszerű levelek a jellemzőek, s így rokonítható IV/3a-val és talán a IV/1b-vel is, IV/4b (7. kép 4) zömök levelei inkább IV/1f stílusára emlékeztetnek. A diósgyőri várból két vegyesmázás változat ismert (LEGENDÁS LÉNYEK 2008, 66; SABJÁN Tibor rekonstrukciója). Közülük a rekonstrukció alulról számított 5. és 7. csempesorába helyezett változat a IV/4a-val akár azonos dűcből is készülhetett¹¹, ezzel szemben a szendrői Felső várból előbukkant példány (TOMKA 2005, 240, 34) egy gyengébb minőségű változat, melyről az alsó keret indadíze is hiányzik.

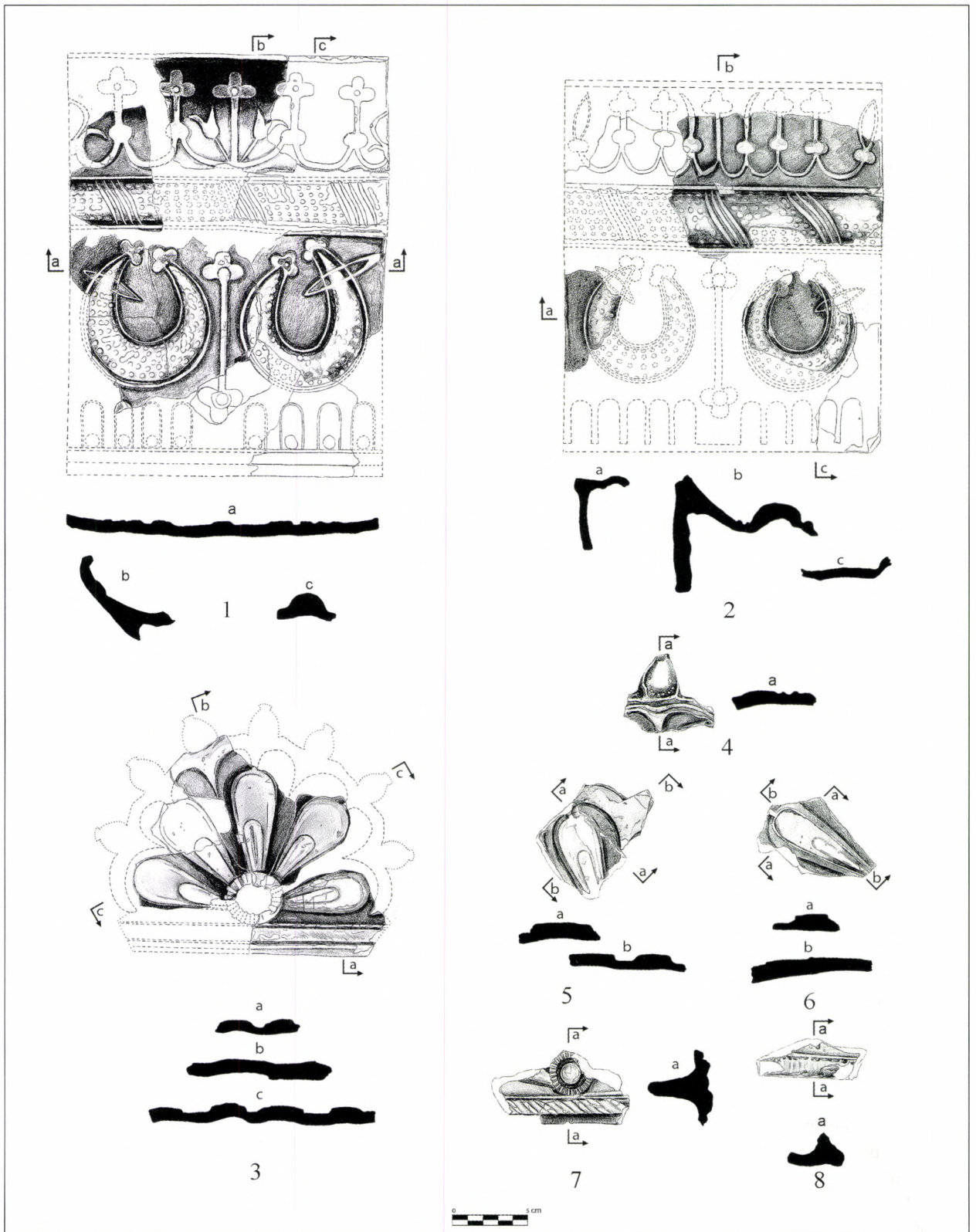
A *IV/5 típusú* téglalap előlapú csempék (8. kép) a kályhák felső részéből származnak. Jellegzetes a növényi ornamentika geometrikus stilizálása. A virágtő gребlyére helyezett kalaphoz hasonló talpazaton áll. Talán kétfülű korszak torzulhatott el ily módon? A virágtő szimmetrikus, a lefelé hajló bimbók, a vízszintesen álló félig nyitott tulipánszerű virágok, a csillag alakú virágok, végül a felső bimbók valamennyi változaton egyformán következnek. A levelek háromszögűek, a virág szegfűszerű, taréjokkal övezett feje tulipánformájú csészén ül. A fej tagolása és a kompozíciót felülről lezáró ív díszítése a változatokon eltérő kialakítású. Egyes változatokon a virágok és bimbók egy része a tőtől elvált, önállósodott. A kompozíció szétesése mentén felvett tipológiai sorban a finomabban kidolgozott IV/5c (8. kép 3–5) áll elől.

IV/5a-n (8. kép 1) még felismerhetők az indák maradványai, IV/5b-n (8. kép 2) pedig már a központi virág feletti kis háromszöget sem dolgozták ki. Hasonló kompozíciójű, de különféle dűcből származó kályhacsempéket közöltek Diósgyőrből (CZEGLÉDY 1988, 103, 72. kép), a füleki várból (KALMÁR 1959, LVI. tábla) és Szécsényből (BODNÁR 1988, 31. rajz). E kompozíció eredetét keresve megjegyzendő, hogy az izniki török fajansztalakon az 1530-as években megjelenő, és a 16. század második felére kiterjedő szimmetrikus virágmotívumok egy jelentős csoportja a szegfűt, a tulipánt és a margarétát ábrázolja (RABY 1989, 115). Ha létezett is motívumvándorlás a kétféle tárgytypus között, közvetlen hatással az erősen eltérő megfogalmazás miatt aligha számolhatunk. A virág feletti ív pedig bizonyára a téglalap alakú előlapú csempék szokásos építészeti keretének maradványa.

Különleges formájú a *IV/6. csempetípus* (9. kép 1–2). A kályhacsempének a négyzetes és téglalap alakú előlapú csempékhez, valamint a párkánycsempéhez hasonlóan körbefutó oldallapja van. Egyik oldalán azonban az oldallap folytatásában az előlaphoz ívesen kapcsolódó, mintegy 90°-ban kihajló oldallap nélküli párta csatlakozik. A keret nélküli minta, valamint az előlap és a párta között vízszintesen végigfutó pálcá vízszintes tagolóelemként, azaz párkányként azonosítja. A rekonstrukciós kísérletek ezt az elemet a kályha felső részének tetejére helyezik oly módon, hogy az oldallappal ellátott rész függőleges helyzetű, míg a párta vízszintesen előrehajlik (BODNÁR 1988, 22; TOMKA 2005, 234; LEGENDÁS LÉNYEK 2008, 66; SABJÁN Tibor rekonstrukciója). Ezt a hipotézist az ónodi leletek annyiban erősítik meg, hogy felezett elem töredéke nem került elő, és a rövid oldallap inkább a kályha felső részén képzelhető el. Megjegyzendő azonban, hogy e típus szélessége a téglalap előlapú csempékénél nagyobb. Előlapjának alsó részén két végletekig leegyszerűsített hal motívumára ismerhetünk: ezek bizonyára a reneszánsz művészet antikvitásból kölcsönzött delfinjeinek távoli, szinte a felismerhetetlenségig eltorzult derivátumai. Az ónodi változatok közül a IV/6a (9. kép 1) a jobb minőségű: erre utal az összetettebb alsó keret, a halak alatti sípszerű motívumok díszítése, a pálcára csavarodó vastagabb szalag és részletezőbben kidolgozott felső virágfüzér. Ez a csempetípus más lelőhelyeken is rendszerint a fenti típusokkal együtt kerül elő: Egerből a IV/6a-hoz (VOIT 1954, 119, 8. kép), Diósgyőrből a IV/6b-hez (VOIT 1954a, 119. 9. kép; CZEGLÉDY 1988, 101, 70. ábra) közöltek közeli analógiákat. Miskolcon mindkét változat rokon példányait rejtette a föld (FÖLDING Zoltán szóbeli közlése), Szécsényből (BODNÁR 1988, 33. rajz) és a szendrői Felső várból (TOMKA 2005, 234) durvább kidolgozású példányok

8. kép 1: IV/5a típus; 2: IV/5b típus; 3: IV/5c típus; 4–5: IV/5c típus töredékei
 Abb. 8. Burg Ónod. 1: Typ IV/5a; 2: Typ IV/5b; 3: Typ IV/5c; 4–5: Fragmente von Typ IV/5c

9. kép 1: IV/6a típus; 2: IV/6b típus; 3: IV/7a típus; 4: IV/7d típus töredéke; 5–6: IV/7b típus töredékei; 7–8: IV/7c típus töredékei

Abb. 9. Burg Ónod. 1: Typ IV/6a; 2: Typ IV/6b; 3: Typ IV/7a; 4: Fragment von Typ IV/7d; 5–6: Fragmente von Typ IV/7b; 7–8: Fragmente von Typ IV/7c

láttak napvilágot. Kiváló minőségű, polikróm, vegyesmázás példányok Diósgyőrből (LEGENDÁS LÉNYEK 2008, 66; SABJÁN Tibor rekonstrukciója) és Szendrőről (TOMKA 2005, 237, 12) is ismertek.

A legyező alakú oromcsempéből (*IV/7 típus*, 9. kép 3–8) Ónodon legalább három eltérő változat volt elkülöníthető (*IV/7d* (9. kép 4) esetleg másik kályhacsempe-csoporthoz is tartozhatott), ami, ha egy kályhán csak egyféle oromcsempével számolunk, akkor legalább három különböző kályhából maradt ránk. A talán kagylós fülkét imitáló, egyszerű minta variációs lehetőségei nagyrészt az alsó pálca és a központi korong díszítésében, valamint a sugárirányú nyúlványok eltérő megformálásában merültek ki. A jobb minőségű példányokon az alsó pálca és a központi korongot övező gyűrű rovátkolt. A sugárirányú nyúlványok a töredékek egy részénél élesen metszettek, deltoid alakúak, míg másutt ívesen határoltak és növényi motívumot imitálnak. Az egri várból eddig három eltérő minőségű zöldmázás és egy polikróm oromcsempéváltozatot közöltek (HOLL 1993, 254, 253, Abb. 15; GERENCSÉREK 2002, 85, Kat. 71, 72, 75, FODOR László leírásai). Füleken egy gyengébb minőségű változat töredékei láttak napvilágot (KALMÁR 1959, LXII. tábla). Diósgyőrött mind vegyesmázás, mind zöldmázás verziója előkerült (CZEGLÉDY 1988, 101, 70. ábra; HOLL 1993, 254, 253 Abb. 15; LEGENDÁS LÉNYEK 2008, 66; SABJÁN Tibor rekonstrukciója). Ólom- és ónmázzal színezték a szendrői Felső várból előbukkant apró töredéket is (TOMKA 2005, 237 9).

E kályhacsempe-csoport párkánycsempéje a III/6 típusnál bemutatott, háromszögsor és pontsor között közé helyezett stilizált palmettás-akantuszos mintát követi (10. kép). A *IV/8 típus* mindhárom változata laposabb mintájú, mint a III/6 típus. Jellegzetességük, hogy a pontsor felett rovátkákkal díszített pálca fut végig, ami arra figyelmeztet, hogy a kályhacsempék tipokronológiai sorának kijelölésekor nem támaszkodhatunk csupán az egyenes vonalú egyszerűsödés modelljére. A közel azonos minőségű változatok közül a *IV/8b* variációból (10. kép 2–3) élén benyomkodott szalaggal díszített kályhasarok is előkerült. A IV. csoport párkányaihoz nagyon közel álló változatok kerültek elő Szécsényben (BODNÁR 1988, 17, 30. rajz) és a szendrői Felső várban (TOMKA 2005, 240, 33). A füleki várból egy mázatlan, de szokatlanul részletezően kidolgozott variáció ismert (KALMÁR 1959, LXV. tábla). Különös módon a néhány típus esetében az ónodiakkal igazolhatóan azonos dúcokból készített diósgyőri vegyesmázás kályhacsempe-sorozathoz tartozó párkánycsempéken nincs meg a *IV/8* típusra jellemző rovátkolt pálca (CZEGLÉDY 1988, 102).

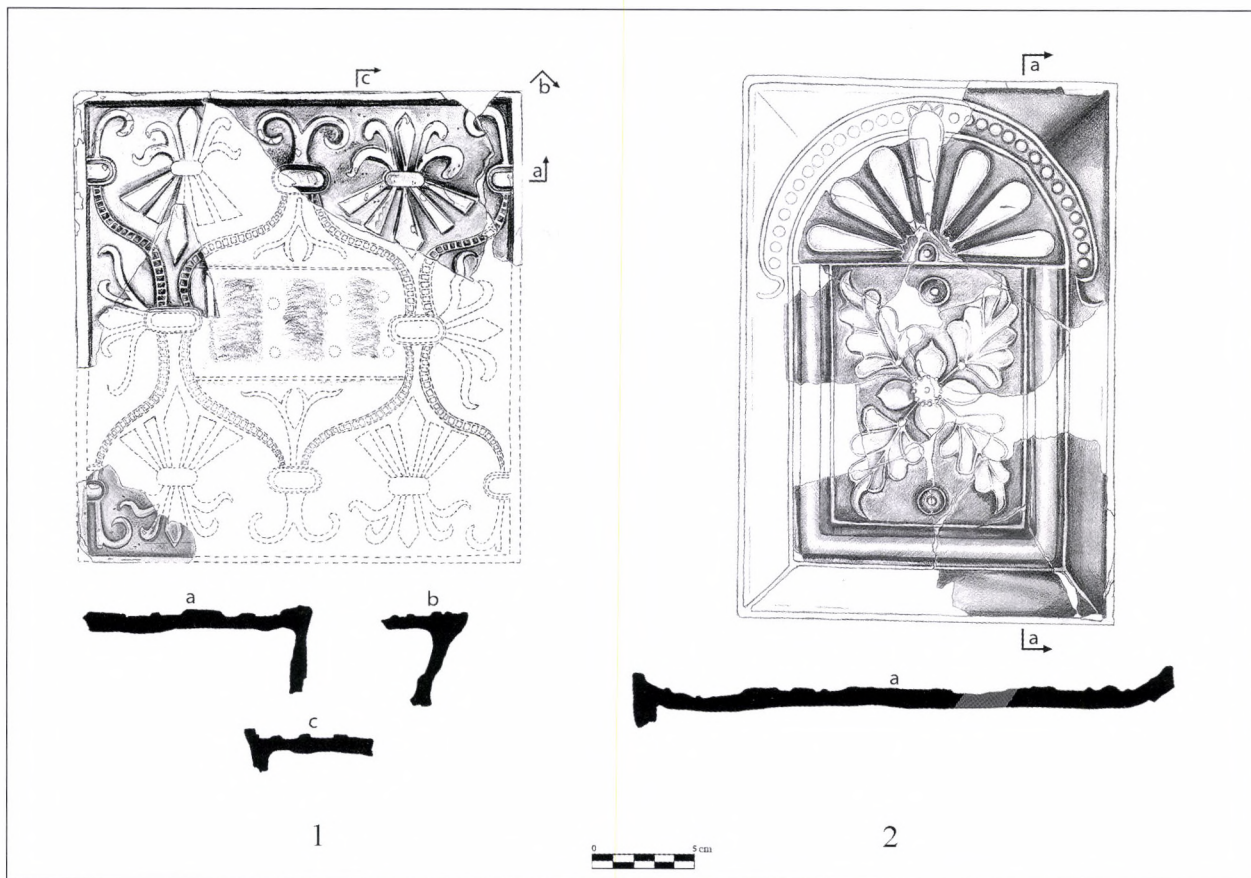
A *IV/9 típus* a négyzetes előlapú kályhacsempék közé tartozik (11. kép 1). Kompozíciója a 17. századra

jellemző végtelenbe szöhető mintákkal rokonítható. Anyaga, keretelése, mázazása, valamint egyes részletmotívumok (így a visszahajló indák és kacsok, a rácszott szalagok) kétségtelenné teszik, hogy a IV. csoporthoz tartozik. Szendrői párhuzama alapján¹² középrészén három betű volt olvasható, melyeket talán a készítő mester monogramjának tarthatunk. Sajnálatos módon azonban ez a középrész az ónodi leletek körében egyelőre nem bukkant fel. A típus a csoport többi tagjához képest különösen ritka. Valószínű, hogy a IV. csoport nem mindegyik kályhájához tartozott az egyelőre csak egyetlen változatban ismert típus. Alacsony darabszáma alapján felvethető, hogy e típusból a kályhákon kevesebb darabot alkalmaztak, sőt esetleg csak a hangsúlyos helyekre került volna belőlük egy-egy példány, mintegy márkajelzésként. Legközelebbi párhuzama az említett szendrői példány, távolabbi analógiái Szilézia, Csehország és Dél-Németország területéről ismertek (DÖRY 2007, 257–258). A kompozíció és a szendrői Felső vár építéstörténete miatt e típusnak a típuscsoport kései rétegéhez kell tartoznia.

Az utolsóként bemutatott *IV/10 típus* (11. kép 2) kompozíciója talán a „Csalogány utcai csoport” 4. és 5. típusának (HOLL 1993, 248 Abb. 1–2, 250) kombinálásából keletkezhetett. A lunetta az 5. típus felső részéről, a diagonális szerkesztésű levélmotívum a 4. típus leegyszerűsített alsó részéről származhat. E típust korábban Holl Imre a „Csalogány utcai csoport” csempéi között tárgyalta, de már a század közepe táján kialakított, új mester kezének nyomát viselő típusnak tartotta (HOLL 1993, 254–255). Az ónodi példányok anyaguk alapján mind a III, mind a IV. csoportba besorolhatók volnának. E típushoz 23 töredék tartozik. Ez a szám kiugróan magas a III. csoport többi típusaihoz képest (maximum 8 darab), de jól illeszkedik a IV. csoport típusainak darabszámaihoz. Bár analógiái Szécsényben és Szolnokon vegyes mázzal is előfordultak (HOLL 1993, 254) Ónodon csak egyszínű zöld ólommal fedett példányairól van tudomásom. A sima, szemcsézetlen zöld máz a IV. csoporthoz áll közelebb. A hátoldal átlós irányú lenyomatára is a IV. csoportból ismerem analógiát. E típus töredékei a IV. csoporthoz tartozó csempetöredékekhez hasonló arányban oszlanak meg az egyes leletegyüttesek között (a csempék 36%-a az 1. szelvényből, 23%-a az 5. szelvényből került elő). Dúcazonos, vegyesmázás párhuzama a diósgyőri várból, egyértelműen a IV. csoporthoz sorolt típusokkal együtt (*IV/1*, *IV/2*, *IV/3*, *IV/4*, *IV/6*) került elő (LEGENDÁS LÉNYEK 2008, 65, LOVÁSZ Emese leírása; 66, SABJÁN Tibor rekonstrukciója). A fenti megfontolások alapján e típust a IV. csoportba soroltam. Egyszínű példányok kerültek elő Szolnokról (HOLL 1993, 254 Abb. 17), Rimaszombat-

10. kép 1: IV/8a típus; 2–3: IV/8b típus; 4: IV/8c típus
 Abb. 10. Burg Ónod. 1: Typ IV/8a; 2–3: Typ IV/8b; 4: Typ IV/8c

11. kép 1: IV/9 típus; IV/10 típus
Abb. 11. Burg Ónod. 1: Typ IV/9; 2: Typ IV/10

Szabatkáról (DRENKO 1970, 152 Obr. 10. 4) és Fülek-ről (KALMÁR 1959, LIII. tábla). Az ónodi változattól a szolnoki kissé távolabb áll: e vastosan megformált példány belső keretén oszlopfők láthatók, a lunetta tetején lévő korona pedig hangsúlyosabb. Ha elfogadjuk, hogy a szolnoki példány 1552 előtt készült, valószínűsíthetjük, hogy a füleki, diósgyőri és ónodi stílyzáltabb minták későbbiek. A szécsényi és a füleki példányokon a lunettát kitöltő szirmok elhelyezése ügyletlenebb és elmaradnak az alsó mező pontkörös díszei, ami gyengébb kezű mesterre és esetleg későbbi változatra utal. A típusból egyetlen változat ismert, s ez alapján gyanítható, hogy nem minden kályhán kapott helyet.

Az ónodi IV. típuscsoport mintakincsének egy része tehát (a párkány- (IV/8) és az oromcsempé (IV/7) a „Csalogány utcai csoport” típusairól is ismert. Bizonyára nem véletlen, hogy a nehezebben kivitelezhető, illetve invenciózusabb típusok konzerválódtak, míg a könnyebben helyettesíthető négyzetes és téglalap előlapú típusok gyorsabban változtak. A fent

említett típuscsoport kései rétegéhez kapcsolódik két további téglalap alakú előlapú típus (IV/4, IV/10). Több típuson a „Csalogány utcai csoport”-hoz közelebb álló ónodi III. csoport kései rétegének kompozíciós sémái köszönnek vissza (IV/1, IV/3) a minták jelentős átalakításával.

Alcsoportok

A töredékek nagy száma és a típusok változatai valószínűvé teszik, hogy több kályhát építettek a IV. csoport csempéiből. A kályhacsempék összetartozását megkíséreltem a *csempeméretek* alapján igazolni, bár e módszer korlátai nyilvánvalóak. Egyrészt nem zárható ki, hogy azonos csempemérettel több kályha készült, akár egyszerre, akár egymás után. Másrészt egyelőre nem ismerjük kellőképpen az egykori kályhák szerkezetét. Világos ugyan, hogy egy-egy kályhán a négyzetes előlapú csempéknek közel azonos méretűeknek, a párkánycsempéknek pedig a négyzetesekkel azonos szélességűeknek kellett lenniük, a téglalap előlapú kályhacsempék mérete azonban akár sorról sorra is változhatott. Még kevesebbet tudunk a pártás

csempék és az amúgy is rendkívül töredékesen fennmaradt oromcsempék méretrendjéről. A harmadik nehézség a leletanyag elégtelen mennyiségéből fakad: a csempeméreteket sokszor csak szerkesztés, rosszabb esetben csupán becslés alapján tudtam meghatározni. Ezekben az esetekben a csoportok közötti csekély méretkülönbségek miatt a besorolás is bizonytalan lesz. Az ismert variációk egyenletes szétosztása a csoportok között azzal a veszéllyel jár, hogy figyelmen kívül hagyjuk, hogy néhány változat egyelőre ismeretlen maradt.

A négyzetes előlapú csempék oldalhossza alapján három méretkategória volt elkülöníthető. A legnagyobb méretűek oldalhossza 23,5 cm körüli. Ide tartozik a IV/1a, IV/1b, IV/2a, IV/3b négyzetes előlapú kályhacsempe és a IV/8a párkány. A fent említett azonos diósgyőri dúc miatt e csoporthoz soroltam kisebb mérete ellenére a IV/10 típust is. Ez utóbbival azonos a magassága a IV/5a típusnak, mely így szintén e csoportba került. A IV/6 pártás csempék közül a nagyobbikat sorolhatjuk feltételesen ide. A csupán kis töredékekben ismert oromcsempék besorolása egyelőre nem lehetséges.

A második méretkategóriára a 22,5 cm-es csempeméret a jellemző. Ide soroltam a csak részleteiben ismert IV/1e-t valamint a IV/1f, IV/2b, IV/3a, IV/9 négyzetes előlapú típusokat, valamint a IV/8c párkányt. Azonos magasságuk miatt kerültek ide a IV/4a és a IV/5b téglalap előlapú típusok. Ez utóbbiakat azonban csak feltételesen köthetjük e csoporthoz, mert e két csempe nagyobb, mint az első méretkategóriához sorolt példányok. Ha a IV/4a nyomódúca valóban megegyezik egy Diósgyőrött talált változattal, akkor ez újabb érv e változat első csoportba sorolása mellett. Relatív mérete miatt osztottam ide a IV/6b változatot, amíg azonban nem kerül elő a pártás típusból egy harmadik változat is, besorolásuk bizonytalan marad.

A harmadik méretkategóriába a 22 cm-nél kisebb kályhacsempék kerültek, így a IV/1c, IV/2c, IV/3c négyzetes előlapú csempék és a IV/8b párkány. Mivel az előző csoporthoz sorolt téglalap előlapú csempéknél valamivel kisebbek, feltételesen e csoporthoz köthetők a IV/4b és IV/5c változatok. E csoport körvonalazható a legbizonytalanabbul, mert négyzetes előlapú csempéinek méretei jórészt csak becsülhetők.

A méretek alapján képzett kisebb csoportok valószínűleg egy-egy, közel azonos mintakincset, de eltérő dűckészletet használó műhely termékei lehetnek.

Az összetartozó típusokat megkísérelhetjük a *minták stílárius vonásai* alapján is csoportosítani. Sajnos a kályhacsempe-készítés technológiája és művészi színvonala a stílus megítélését nem könnyíti meg: igen egyszerű formák lenyomatát kell vizsgálni, amit a

kiegítés és mázazás torzító hatása mellett még a töredékesség is nehezít. Tovább ronthatja az összetartozás megítélését, ha a minták eredete heterogén, ami még az egy időben készített sorozatoknál sem zárható ki, folyamatosan megújított dűcsorozatok esetében pedig szinte szükségszerű. Ez utóbbi esetben az sem zárható ki, hogy a dűcök készítője (akiről egyébként egyelőre vajmi kevés ismeretünk van) nem is egy és ugyanazon személy.

A IV. csoportban több, a típusokat összekapcsoló, azok különböző változatain egyaránt megjelenő stílárius jegyet találhatunk. Ezek közé sorolható valamennyi típus egyszerű, négyzetes átmetszetű külső keretelése. Öt típuson fedezhetünk fel taréjos szélű mintákat (IV/1a, IV/1f, IV/2, IV/3, IV/4, IV/5). Párhuzamosan futó hármass vonalak egyaránt jellemzői a IV/1 és a IV/4 típusnak, míg a rácsozott szalagok a IV/1a, IV/3, IV/9 típusokon, rovátkolt ívek a IV/4 és IV/5 jelennek meg. A hol indaszerűen megnyúlt, hol sarkantyúszerű térkitöltő levelek kapcsolják egybe a IV/1, IV/3a, IV/4, IV/9 típusokat, tulipánszerű hármassan tagolt virágocskák pedig a IV/2, IV/4b, IV/5 típusokat. Kereszt alakú növénykéek helyezkednek el a IV/4 és IV/6 típusokon. Mindezek alapján elmondható, hogy a „Csalogány utcai csoport”-hoz köthető eredetű mintákon kívül a IV. csoport stílusa egységes.

Ezen nagyobb egységen belül kisebb, a változatokat egybekapcsoló csoportok is körvonalazhatók. Az indaszerű levelek a IV/1b, IV/3a, IV/4a változatokra jellemzők. Keskeny körbefutó belső keretelése van a IV/1c és IV/2c változatoknak, s talán a rajzos vonalvezetés is rokonítja e két variációt. A részletek kidolgozása iránti fogékonyság mutatkozik meg a IV/8b párkánycsempe finoman rovátkolt felső pácájában és belül tagolt háromszögsorában, valamint a IV/5c téglalap előlapú csempe finoman és ívesen rovátkolt felső ívében és a szervesen kidolgozott virágcsokorban. Hasonlóan részletezve kidolgozott a IV/1d csillaggal díszített középrész és levéldíszének finoman rovátkolt erezte. Ezzel szemben a szintén csupán részletekben ismert erősen plasztikus IV/2d egy az előzőektől eltérő felfogásban alkotó, a mintákat durván megformáló és bepecsételt díszítésekkel gazdagító dűckészítő munkája lehet.

A szorosabban összetartozó változatok elkülönítésének harmadik módszere a *mázak összevetése*. Sajnos természettudományos anyagvizsgálatok egyelőre nem állnak rendelkezésünkre, így kénytelen voltam a különböző árnyalatú zöld ólomházak egyszerű összehasonlítására szorítkozni. A mázak színének vizsgálatát nehezíti, hogy egyes esetekben bizonyíthatóan másodlagos színváltozás következett be (savas közeg, illetve égés hatására), és a színek valószínűleg eredetileg is szinte csempéről-csempére változtak. Ennek ellenére

összefüggés mutatkozott a fenti módszerekkel alkotott csoportok és a mázszínek alapján hasonlóknak talált változatok között. A legáltalánosabb, erős sötétzöld szín (RAL 6002) úgy tűnik, mindhárom méretcsoportban előfordul (IV/2a, IV/3b; IV/4a; IV/3c). A ritkábban megjelenő színváltozatok azonban alcsoport-specifikusnak mutatkoztak. A legnagyobb méretcsoporthoz tartozó IV/1a, IV/4a, IV/5a valamint a IV/8a típusokon fordul elő a sápadt világoszöld (RAL 6017-hez közeli) szín. A rendszerint egyenletes színű mázak között feltűnő a második méretcsoport IV/3a, IV/4a, a IV/9 és a IV/8c típusainak kissé sárgás árnyalatú (RAL 6018-hoz hasonlítható) szemcsés máza. A harmadik méretcsoportba sorolt variációk változatos színei közül az élénk (IV/2c, IV/3c) és a sápadt (IV/1c és IV/4b) (RAL 6001 és RAL 6024-hez közeli) középzöld árnyalatok és az olajzöld (IV/8b, IV/5c) (RAL 6014) tűnnek jellemzőnek.

Az összetartozó változatok elkülönítésére tett fenti kísérletek alapján a IV. típuscsoporton belül legalább négy alcsoportot sejtethetünk.

Korhatározás

A IV. csoport relatív keltezéséhez – kronológiai

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1.	a,b	a	b	a?	a	a?	?	a	–	x
2.	e,f	b	a	a?	b	a? b?	?	c	x	–
3.	c,d	c	c	b	c	b?	?	b	–	–
4.	–	d	–	–	–	–	?	–	–	–

szempontból releváns régégtani adatok hiányában – a típusok szériáinak változását és a dúcok méretének és minőségének csökkenését hívhatjuk segítségül. Ezek szerint az 1. alcsoport csempéi lehetnek a legidősebbek: erre utal a nagyobb csempeméret, a 2. alcsoportnál rendszerint részletesebb kidolgozás, valamint a korábbi „Csalogány utcai csoportból” eredeztethető IV/10 típus. A 2. alcsoport vélhetőleg későbbi: kisebbek a csempeméreték, gyakran gyengébb minőségű a máz és a IV/3 típustól eltekintve valamivel gyengébb kidolgozásúak a dúcok. Ezt erősíti, hogy ehhez az alcsoporthoz köthető a későbbi szendrői lelőhelyről adatható IV/9 típus. A 3. alcsoport csempeméretei a legkisebbek ugyan, a minták részletező kidolgozása (különösen a IV/5c esetében) azonban felvetheti egy korai datálás lehetőségét is. A típusonként változó mázszínek miatt elképzelhető az is, hogy ebben az alcsoportban valójában több műhely termékei rejtőznek.

A kályhacsempék abszolút korának meghatározásához más lelőhelyek hasonló leleteit hívhatjuk segít-

ségül. Voit Pál már több mint félszázada azonosította az Egerből és Diósgyőrből előkerült mesterneves kályhacsempék készítőjét az 1557. és 1576. között említett miskolci (II.) Fazekas Mihállyal (VOIT 1954a, 119–120). Az azonosítást alátámasztó 1574-es évszámot hordozó egri kályhacsempe (VOIT 1954a, 120. 12. kép) párdarabja másutt egyelőre nem került elő. Az évszámos egri csempéhez igen közel álló gótikus fiáléval díszített oromcsempe bukkant elő Szécsényben, csak hogy 1532-es évszámmal. A szécsényi lelet közéztevője úgy vélte, hogy a „híres kályhás család első generációjának munkája” (BODNÁR 1988, 21). A VOIT által óvatosan felvetett rokonság az 1549-ben és 1557-ben Miskolcon említett néhai (I.) Fazekas Mihály özvegye és II. Fazekas Mihály között csupán azon alapult, hogy ez utóbbi évben mindketten ugyanabban a dűlőben birtokoltak szőlőt (VOIT 1954a, 119–120), ezért erre az adatra egy kályhásdinasztia létét alapozni legalábbis bizonytalan. Véleményem szerint az egri csempén az évszám harmadik jegyét kettesnek is értelmezhetjük. Erre utal a megelőző 5-ös számjegy helyes (nem oldalfordított) lejegyzése, és az utolsó 4-es számjegy alakja is. Az utolsó számjegy szintén nem oldalfordított, s kissé ferde helyzete emlékeztet a korai, hurokszerűen megformált négyes számjegyekre. Efféle gótikus hagyományokat őrző 4-es számjegy használata 1524-ben sokkal valószínűbb, mint 1574-ben, s ily módon a szécsényi és egri leletek dúcai közötti 42 év is 8 évre szűkülhet. Mindez azt is jelenti azonban, hogy az egri leletek datálásánál és Miskolci Fazekas Mihály azonosításánál is felmerülhetnek újabb lehetőségek.

A csempék datálásánál, erősebb érvek híján, csupán a vegyes, azaz történeti adatokat felhasználó érvelésre tudok támaszkodni. Ha tényként fogadjuk el, hogy az Oszmán Birodalom által elfoglalt várakban nem épülnek többé késő reneszánsz kályhák, akkor az egri leleteket 1596 elé kell keltezni. A füleki vár mázas és mázatlan csempesorozatainak datálása bizonytalanabb, mert 1554 előtt és 1593 után is keresztények uralták az erősséget. Nógrádon a csoporthoz tartozó, elmosódottabb mintájú csempék aligha származnak az 1543-as török hódítás előtti időkből: következőképpen legkorábban az 1593-as visszafoglaló hadjárat után készülhettek. A szendrői Felső várat csupán 1590 táján kezdték építeni, ezért az itt talált csempék szintén nem lehetnek a 16. század utolsó évtizedénél régebbiek. Összességében elmondható, hogy a kályhacsempecsoporthoz későbbi műhelyei a 16. század vége felé, talán a század utolsó 2–3 évtizedében lehettek aktívak. Adataink azt sem zárják ki, hogy e típusok talán még a 17. század elején is tovább éltek.

A típuscsoport korai műhelyei azonban valószínűleg már valamelyest korábban megkezdhették műkö-

désüket. Az eddig ismert legjobb minőségű csempéket felmutató műhely termékeit Ónodon az I. alcsoportnak nevezett, Diósgyőrött a vegyes mázzal borított csempék képviselik. E műhely típusai között kettő olyan is található, mely a későbbi csempesorozatoknak nem része. Ezek egyike az egyelőre Ónodról csupán a III. típuscsoportból ismert Csalogány utcai 4. típus, mely a nyéki és az esztergomi leletek (HOLL 1993, 250) miatt legkésőbb az 1540-es évek elejéről származhat. A másik az Ónodon IV/10-esnek nevezett levéldíszes típus, mely eredetének szolnoki leletek miatt (HOLL 1993, 254) 1552-nél korábbra kell visszanyúlnia. E két típusnak, valamint a szintén a „Csalogány utcai csoporthoz” köthető párkány- és oromcsempéknek az átvétele a hagyományosan „Miskolci Mihály-kör”-nek nevezett műhelyek mintakincsébe legvalószínűbben a 16. század középső évtizedeiben mehetett végbe. Ezért e típuscsoport korai műhelyei feltehetően az 1550–1570 közötti évtizedekben kezdhették meg működésüket.

A kályhásság korai történetében az építető személye gyakran összekapcsol egy-egy távolabbi lelőhelyet. Példa erre az ónodi I. típuscsoport füzéri megjelenése Perényi Imre vagy fia, illetve a II. típuscsoport sárospataki felbukkanása Perényi Péter birtoklásának korában (TOMKA 2007, 250, 256). A diósgyőri vegyesmázás kályhák és az ónodi IV. típuscsoport I. alcsoportjának közös eredetét magyarázhatja a földrajzi közelség is, azonban figyelemre méltó, hogy a két vár történetében a 16. század közepe táján rövid időre közös birtokos jelenik meg. Perényi Gábor 1564-ben szerzi meg zálogjogon a diósgyőri uradalmat, majd 1567-ben bekövetkező halála után 1569-ig özvegye, Ország Ilona tartja birtokban az erődítményt (CZEGLÉDY 1988, 18–19). Nem kizárt, hogy ezekben az években épülnek a „Miskolci Mihály kör” korai kályhái mindkét lelőhelyen.

Műhelyek

Amint fentebb említettem, a Diósgyőrből közölt vegyesmázás típuscsoport több típusa azonos dúcból készült több ónodi típussal (IV/1b, IV/10 és valószínűleg a IV/4a). Ezekhez járul egy további zöldmázás lelet Diósgyőrből, mely az IV/1a változattal készülhetett azonos dúcból. Az azonos dúcok alapján valószínűsíthető, hogy e csempék azonos műhelyből

származnak. Elképzelhető volna ugyan a dúcok sorozatgyártása is, azonban a különféle lelőhelyekről előkerülő számtalan variáció azt látszik megerősíteni, hogy a nyomóformák egyediek voltak. A választ arra a kérdésre, hogy vajon miért csupán négy dúc azonoságát lehet kimutatni, vagy a nyomóformák állományának folyamatos cserélődése, vagy több kályha csempeanyagának összekeveredése, vagy egyszerűen csak a leletanyag túl csekély mennyisége adhatja meg. Ha a diósgyőri és az ónodi kályhák valóban ugyanazon műhely termékei, akkor ez egyben bizonyíték arra is, hogy egy-egy műhelyben a különböző igények kielégítésére egyszínű ólommázás és többszínű vegyesmázás kályhacsempéket is előállítottak. E műhely tevékenységének helye ismeretlen, termékeinek két eddig ismert lelőhelye alapján talán Miskolcon, esetleg Diósgyőrött működhetett.

A fenti áttekintésből látható, hogy a 16. század második felében Ónodon a korábbiakkal ellentétben fehérre égő agyagot is használtak a kályhacsempékhez. Az I. és II. típuscsoportokhoz képest egyszerűsödött a technológia: elmarad a hátoldali szövetlenyomat, engóbot nem használnak. Bár a III. típuscsoportban a vegyes mázat alkalmazzák, a IV. típuscsoportban a kályhacsempéket csupán egyszínű, rézoxiddal színezett ólommázzal borítják. Ez utóbbi típuscsoport korai műhelyeiben az ónmáz a diósgyőri kályhák tanúsága szerint nem volt ismeretlen, csupán a megrendelő igényei korlátozták alkalmazását. Mindezek a változások azt jelzik, hogy megváltoztak az ónodi várba szállító, kályhacsempéket előállító fazekasműhelyek. A fehér alapszínű csempéket bizonyára azok a 16. században gyorsan fejlődő, Nógrád, Gömör, Heves és Borsod megyei, vélhetőleg mezővárosi fazekasközpontok ontják magukból, melyek a bevagdalt mázhatárú kerámia korsókat, kancsókat és tálakat is készítenek. A csupán néhány típus számtalan variációja arra enged következtetni, hogy sok kicsiny, azonos előképeket, illetve egymás munkáit kissé átfogalmazva másoló, de önálló típusok megalkotására nem képes műhelyt tételezzünk fel. A kályhacsempé nem volt többé luxuscikk, de a termelés fokozódó mennyisége a minőség rovására ment: a végvárak és mezővárosok mind több szobájában lehetett egyre egyszerűbb kályhák mellett melegedni.

A TÍPUSOK ISMERTETÉSE¹³

- III/1a Lemez, homorlat, átmetsző pálcá keretelés A sarokban hármás, pontokkal díszített levélkék. 2–2 levélke egy irányban áll, ill. 120 fokos szöveget zárnak be egymással. A középmezőben kör alakú keretelésbe gyöngyök, ezen belül pöttyökkel díszített, ferde vonalkázással jelzett szalaggal áttekert koszorú, ezen belül körzőjátékkal kialakított 6 szirmú, a szirmokon pöttyökkel díszített virág. A minta elmosódott. M: c. 20,9; Sz: 19,8; Mé: 6,5–7,3. (5 db)
- III/1b Ferdén mélyülő, belül pálcával lezárt barnássárga mázas keretelésben fehér háttér. A sarokban hármás, barnászöldes, pontokkal díszített levélkék. A levélkék részben egy irányban állnak, részben 120 fokos szöveget zárnak be egymással. A középmezőben zöld kör alakú keretelésben (létezett sárgásbarna keret is) fehér mázas gyöngyök, ezen belül barna, pöttyökkel díszített, fehér mázas, ferde vonalkázással jelzett szalaggal áttekert koszorú, ezen belül fehér alapon körző-játékkal kialakított 6 szirmú, a szirmokon pöttyökkel díszített barna virág. A kályha sarkán a csempék összeillesztésénél ferdén benyomkodott, sárgásbarna mázas agyaghurkát helyeztek el. M: 22,2; Sz: 11,5 (feles); Mé: 5. (4 db)
- III/2 Egyszerű, kissé legömbölyített keretben vékony pálcakeret. A középső mezőben (heraldikailag) balra tartó, ágaskodó, kétfarkú, nyújtott nyelvű koronás oroslán A keret zöld, a háttér sárgásbarna, az oroslán fehér mázas. Színváltozatai: V2: keret is sárgásbarna; V3: keret sárgásbarna, háttér zöld; V4: egyszínű zöld. M: c. 21,5; Sz: c. 21; Mé: 5,1–5,9. (7 db)
- III/3 Fehér mázas háttér, hármás zöld vonal jelzi az élére állított négyzet egyik oldalát. A négyzet oldalának közepéről a sarok felé kékeszöld szárú, sárgásbarna, pöttyökkel díszített virág indul. Analógiái és mérete alapján feltehetően széles, rácsosított kerete volt. M: cc. 21,6; Sz: cc. 21,3. (1 db)
- III/4 Egyszerű, ferdén alig mélyülő keretben (melynek vízszintes része sárgásbarna, függőleges része zöld) keskeny pálcakeretben pálcával vízszintesen osztott mező. Felül sárgásbarna alapon fehér lunetta. Alul fehér alapon szimmetrikusan elhelyezett, erőteljesen tagolt sárgásbarna és zöld mázas levelek. Létezik zöld alapszínű változata is. M: cc. 27,8; Sz: c. 19; Mé: 6,6. (5 db)
- III/5 Közel függőleges oldalú keretelésben két keskeny pálcá között pálcákkal összekötött, létrára emlékeztető körbefutó keret. A csempe mintája az oldalfelezőkre szimmetrikus. A belső mező az átlós irányú, zezugos szélű sarokrészekben belül lemélyített. Íves vonalokból álló kereten belül ismeretlen középpontból felfelé és lefelé kinyúló száron csepp alakú levéllel ellátott stilizált virág. A virágtöbblől a teret kitöltő indák indulnak ki. Az indák között háromszögű, a középrész felé nyúlványokkal megtöltött forma. A keret sárgásbarna, a sarkok fehér, a középső rész zöld, a virág levele sárgásbarna mázas. Színváltozatai: V2: keret zöld, sarok sárgásbarnák, háttér fehér; V3: keret zöld, sarkok fehérek, háttér sárgásbarna; V4: egyszínű zöld mázas. M: c. 23,5; Sz: c. 22,7; Mé: 5,6–6. (8 db)
- III/6 Párkánycsempe. Fent zöld, lent sárgásbarna mázas keretben, hullámtag alakú profilon, fent fehér gyöngysorral, lent fehér háromszögsorral közrefogott fehér és zöld mázas palmattás levélsor. III/6b: Zöld mázas változata eltérő dűcből készült. b: M: 16,9; Sz: 20,8; Mé: 5,3–6,7. (8 db)
- III/7 Egyszerű, kissé legömbölyített keretben keskeny, átmetsző pálcakeret. A kompozíció a III/5 típus mintájára hasonlít, annak fél csempényit eltolt változata. Az oldalak mellett felfelé és lefelé álló, domborodó levélkével ellátott stilizált fél virágok. A középrész felé hajló indák háromszögből, pontsorból és nyúlványokból álló mintát fognak közre. E motívumokat a sarkokból induló és oda visszatérő, megtört vonalú, rácsosított keret fogja össze. A csempe közepén pontsor. A felső és alsó mezőrészen gyűrűbe foglalt gyöngy közepű, cakkosított szélű fél levelek helyezkednek el. Csak zöldmázas változata ismert. M: c. 22,7; Sz: c. 22,5; Mé: 6,5. (7 db)
- III/8 Kissé alátürt, mély keretben homorlat, hangsúlyos pálcá profilú keret. A belső mező plasztikus pálcákkal rutázott. A csempe közepén pálcával határolt kör alakú mezőben 4 csepp alakú szírommal, köztük 2-2 plasztikus pálcával, a pálcák között dudorral jelzett stilizált virág. Csak zöldmázas változata ismert. Mé: 5,1–6,1. (4 db)
- III/9 Erősen mélyülő keretben a sarok felé tartó, három irányba mutató levél. Anyaga erősen kavicsos. A részlet alapján mintája IV/2-vel lehetett rokon. (1 db)
- III/10 Sárgásbarna keretben vékony pálcával határolt fehér alapszínű mező. Zöld mázas, létraszerű motívum részlete. A maradvány függőleges szimmetriatengelyű kompozícióra utal, ezért valószínűleg téglalap előlapú csempe részlete. Mintája esetleg a IV/5 típushoz hasonlíthatott. Mé: 5,4. (1 db)
- III/11 Zöld keretben két borda által közrefogott fehér keret. Ezen belül sárgásbarna mező részlete. Mintája nem ismert. (1 db)
- IV/1 Négyzetes csempe. Egyszerű, függőlegesen mélyülő keretben csúcsára állított három pálcából álló oldalú négyzet, belsejében kereszt alakban elrendezett levelek. a: A négyzet keretének szélessége 11 mm, a sarkokban egy-egy a csempe közepe felőli száron ülő, szegfűszerűen cakkos ötlevelű növény. A középrész levelei és az indák ereztettek. M: 23,4; Sz: 22,5; Mé: 5,7–6,1. b: A négyzet keretének szélessége 15 mm, a sarkokban hatszirmú, körbe foglalható virágok, az oldalak mellett „ujjas” indák. M: 23,3; Sz: 23,3; Mé: 5,9–6,9. c: A négyzet keretének szélessége 8 mm. A sarkokban kerek, szegfűszerű, cakkos szélű növényi motívum; ennek kereszt alakban elhelyezkedő tölcéses virágai között szívek, ezek felett kis rombuszok. A

- középső rész levelei között szintén szívotívum. Az oldalak menti indák gondosan kidolgozottak, sarkantyúszerűek, evezettek. M: 21,6; Sz: 21,6.
- d: Középpütt plasztikus, közepén kidomborodó eresztésű levél, a középpontban 8 ágú csillaggal díszített kettős gyűrű.
- e: Mintája mint IV/1b, négyzet keretének szélessége 11 mm, a csempe keretén belül keskeny pálcakeret.
- f: Mintája mint IV/1a, saroklevelek kissé elnagyoltabbak, központi levelekről a gumók hiányoznak. M: 23; Sz: 22,5. Összesen: 69 db.
- IV/2 Fügőlegesen mélyülő, egyszerű keretben átlós szerkesztésű, szimmetrikus minta. A középpontban négylevelű, kerek középpontú virág található. Ezt csúcsára állított konkáv ívnégyszög veszi körül, melynek külső oldalán „ujjas” levélkéik sorakoznak. Az ívnégyszög oldalfelezőiből a sarkok felé indás növényi motívumok indulnak. Kettős tulipánmotívum felett a szárból mindkét irányba egy-egy inda ágazik el, melyek 3-3 ágra bomlanak. A sarkokban a szár végén stilizált tulipánmotívum. M: 23,4; Sz: 22,8; Mé: 5,4–6,1.
- b: A központi virág középső gombja szélesebb, hátulról benyomott. Az ívnégyszög levélkéi hosszabbak. M: 22,5; Sz: 21,8; Mé: 5,2
- c: A kacsok spirálisan visszakanyarodnak, az „ujjak” erőteljesebben elválnak az ívnégyszögtől, a képmezőt vékony pálcá keretezi.
- d: a központi virág szirmain, az ívnégyszög szárai közötti háromszögeken és a külön megformált plasztikus ujjas leveleken bepecsételt, kereszttel osztott körminta. Összesen: 39 db.
- IV/3 Oldalfelezőkre szimmetrikus minta. Ovális középpontból kiindulva az le- és felfele egy-egy kettős tagolású levél és a szár tetején kettényiló, háromporzós, stilizált tulipánra emlékeztető virág látható. A szár tövéből balra és jobbra páronként szembe forduló, kacsos, levélszerű képződmények nyúlnak ki. A levelek között a csempe vízszintes középvonalán egyenlőszárú háromszög alakú motívum. A csempe középpontja felé néző oldalán rovátkolás, és a csempe közepe felé induló két kifelé hajló ívekkel keretezett két nyíl. A képmezőt cartouche-szerű, keresztirányban rovátkolt kettős vonal zárja körbe. A cartouche ívének törésénél „sarkantyús” kacsok. A sarkokban ívben futó hullámvonalas díszítés. Fügőlegesen mélyülő keretén belül vékony pálcá. M: 22,5; Sz: 22,5; Mé: 5–7,2.
- b: A középmező indái vastagabbak. A háromszögek belső oldalán csak egy nyilat ábrázoltak. sarkoknál elhelyezett kacsok elmaradnak. A keret ferdén mélyül. M: 23,5; Sz: 23,6; Mé: 6,6.
- c: Az indák helyén még szélesebb levelek. A háromszög talapzatáról a rovátkolás elmarad. Az előlap vastagabb. Összesen: 37 db.
- IV/4 Álló téglalap előlapú csempe. Ferdén mélyülő keretét a felső sarkokban, oldalának közepén és alul kétfelé hajló inda díszíti. Felül kagylós, félkörnél nagyobb ívmező. Alatta hármas keretben vízszintes középvonalra szimmetrikus minta. A két fél-mezőben egy-egy hármas szalag, mely a sarkokból kiindulva ívesen, harangalakot leírva halad a szomszédos sarokig. A szalagok öblében nyolcszirmú virág, a szalagok között indák. M: 26,6; Sz: 17,8–18,4; Mé: 6,1–7,2.
- b: A lunetta középpontja két körívre tagolódik, a hármas szalagok között hegyes virágok, eltérő indák. M: 26,4; Sz: 18,3; Mé: 6,3–7,2. Összesen: 51 db.
- IV/5 Álló téglalap előlapú csempe. Széles, enyhén mélyülő keretben pálcakeret. Keresztirányú rovátkolással díszített ív alatt stilizált gyökérszerű nyúlványokkal ellátott formán emelkedik a virág szára, melyből két oldalra szimmetrikusan levelek, indák, tulipán- és csillagszerű virágok ágaznak ki. Az ívmezőben tulipánfej alakú képződmény felett „ujjasan” tagolt, sugarakkal díszített virágfej. A virág felett kis háromszög; a szegfű fejét osztó ívek párhuzamosak egymással; az ív két vége alatt egy-egy pont; a szimmetrikus levélből felkanyarodó inda. M: 26,9; Sz: 17,2–17,6; Mé: 6,6–6,8.
- b: A virág felett nincs háromszög; az ív két vége alatt két-két pont található, a felkanyarodó inda itt hiányzik. Csak sötétebb zöld példányai ismertek. M: 25,8; Sz: 17,4.
- c: A virág feletti ív ívelt vonalakkal tagolt. A felfele hajló indák és virágok nem a szimmetrikus levélből, hanem a szár tövéből indulnak. Csak sötétebb zöld példányai ismertek. M: 25,6; Sz: 16,6; Mé: 5,6–6,1. Összesen: 44 db.
- IV/6 Pártás párkánycsempe. Alsó részének oldallapja van, felső része 90°-ban kihajló, oldallap nélküli. Alsó részén pálcakeret és ponttal díszített nyelvszerű motívumsor felett patkóalakú, pontocsákkal díszített füzérek között hosszú száron ülő háromkaréjos virág. Kétoldalt pálcákkal keretelt, pontocsákkal borított, hármas ferde rovátkolással tagolt pálcá fölött füzérsor, melynek csatlakozási pontjaiból hosszúszerű, háromkaréjos virágok emelkednek ki. A középső, szélesebb ív alsó pontjáról hosszabb szárú virág nő ki, melyet két-oldalról átlós irányú, kétszirmú tulipánok fognak közre. M: c. 27,7; Sz: 20,8; Mé: 5,5.
- b: A nyelvek nincsenek ponttal díszítve; eltérő a füzérek végének megformálása; a felső sávban a középső füzér megegyezik a többivel, csak a csatlakozási pontra helyezett ovális motívum marad el. M: c. 24,5; Sz: 21; Mé: 5,2. Összesen: 26 db.
- IV/7 Oromcsempe. Két keskeny pálcával keretezett pálcá felett rovátkolt gyűrűben domború kiemelkedés, körülötte ötívű kagyló motívum, nyolcívű kereteléssel. A külső ívek között ismeretlen formájú nyúlványok. Mé: 5.
- b: Kisebb központi gyűrű, ferdén rovátkolt alsó pálcá, erőteljesebb külső ívek, háromszögű nyúlványok. Mé: 4,5.
- c: Fügőlegesen rovátkolt alsó pálcá, nyújtott ívek.
- d: Sárgás anyag, tagolt külső ívek, csepp alakú nyúlványok. Összesen: 7 db.
- IV/8 Párkánycsempe, előlapja hullámtag alakú. Egyenlőszárú, közepen mélyített háromszög soron hatlevelű, közepén gyűrűvel összefogott palmettává stilizált levélsor. A palmetták közeit karéjos szélű, pontokkal

és gyűrűvel díszített stilizált levélmotívumok töltik ki. A levélsor felett kidomborodó pontsor, ezek felett függőleges irányban rovátkolt vízszintes irányú pálcá helyezkedik el. M: 19,1; Sz: 23,3; Mé: 6.

b: Az alsó háromszögek közepe lemélyített, a levélsor plasztikusabb, a felső pálcáélesebben rovátkolt. Csak sötétebb mázszínnel ismert. M: 17,4; Sz: 21,3; Mé: 6,5.

c: A csempe mérete az alapváltozatnál kisebb, a minta lapos, elmosódott. Máza sötét, szemcsés. M: 16,6; Sz: 22,4; Mé: 6. Összesen: 30 db.

IV/9 Négyzetes előlapú csempe. Egyszerű keretben csákyaszerű indákban végződő, hullámvonalban futó, ovális formákkal összefogott, keresztirányú rovát-

kákkal díszített kettős pálcák. Közöttük ovális alakzattal összefogott, 5 szárból álló csokrok. M: 22,4; Sz: 22,5; Mé: 5,2–5,6. (6db)

IV/10 Álló téglalap alakú előlapos, zöld mázas. Enyhén mélyülő keretben gyöngysorral és szalagszerű ívben végződő keskeny pálcával kísért lunettában stilizált, gyűrű alakú középpontból induló 7 karéjos kagylómotívum, alatta körben keskeny pálcával, oldalt és alul szélesebb pálcával keretelt álló téglalap alakú mező. Középpontjában négyszirmú virág, melyből 7 karéjos tölgylevelek indulnak átlós irányban. A függőleges középvonalban fent és lent térkitöltő gyűrűs pontok. M: 25,9; Sz: 18,2; Mé: 6–6,8. (23 db)

Jegyzetek

- 1 A feltárónak ez úton is köszönetet mondok a leletanyag közlési jogának átengedéséért. Valamennyi közölt tárgyat a miskolci Herman Ottó Múzeum őrzi. A töredékeket a 85.33., a 87.1. és a 92.1. leltári számok alatt tartják nyilván.
- 2 A rajzokat Andics Bernadett készítette. A profilrajzok elkészítésében Nagy Éva, a számítógépes szerkesztésben Darázs Tímea, Gyuriss Dániel és Koklár Zoltán volt segítségemre. Munkájukat hálással köszönöm.
- 3 Leltári számuk: HOM 92.1.1880., 92.1.1977.
- 4 Leltári számuk: HOM 92.1.919., 92.1.1879.
- 5 Leltári száma: HOM 85.33.131. A töredék anyagának színe, soványítása és mázszíne köthető a csoporthoz, az oldallap sarka azonban nem kihajló.
- 6 Leltári számuk: HOM 87.1.186. + 92.1.1467.A.; 85.33.239.; 92.1.1421.
- 7 Buda, Csalogány utca (24 cm-es szélességgel), Buda, Ferences kolostor területe, továbbá Vác és Szolnok

lelőhelyekről. A szerző további (részben bizonyára későbbi) példákat idéz Fülekről, Diósgyőrből és Szécsényből.

- 8 III/5 és IV/3 kapcsolata nyilvánvaló. A III/3-on alkalmazott kompozíció (csúcsára állított négyzet) megegyezik a IV/1 kompozíciójával.
- 9 IV/2: leltári száma: HOM 92.1.1122.
- 10 IV/4a: leltári száma: HOM 92.1.1423.C.
- 11 Pontos csempeméreteket a rekonstrukcióhoz nem közöltek. A kép alapján a szóban forgó csempe az ismert méretű, Ónodon IV/10 típusnak nevezett kályhacsempével azonos magasságú. A IV/4a azonban a IV/10-nél magasabb, így a részletes közlésig a részletekbe menően azonos minta ellenére a kérdést nem lehet lezárni.
- 12 Szendrő, Felső vár, 2000.7.14, 17. szelvény délnyugati sarok, 1. objektum (a szerző ásatása, közöletlen)
- 13 M = magasság; Sz = szélesség; Mé = mélység. A méretek cm-ben értendők.

IRODALOM

- B. KOVÁCS 2000 I, B. KOVÁCS, *Agyagkenyér. Fejezetek az agyagművesség történetéből Gömörben és Kishontban*. Gömör-Kishonti Téka 6. Rimaszombat, é.n. (2000)
- BÁRDOS 1976 E, BÁRDOS, *16–17. századi figurális kályhacsempék a diósgyőri várból*. HOMÉ 15 (1976) 51–63.
- BODNÁR 1988 K. BODNÁR, *Kályhacsempék Nógrád megyéből I*. NMMÉ 14 (1988) 9–24.
- CZEGLÉDY 1988 I. CZEGLÉDY, *A diósgyőri vár*. Budapest 1988.
- DÉTSZY 1964 M. DÉTSZY, *Munkások és mesterek az egri vár építkezésein (1493–1596) II. – Ouvriers et artisans dans les travaux de construction de la forteresse d'Eger II*. EMÉ 2 (1964) 151–180.
- DRENKO 1970 Z. DRENKO, *Archeologický výskum tureckého hradu „Sobótka”*. – *Archäologische Grabung auf der Türkenburg „Sobótka”*. ZSNM 64 História 10 (1970) 139–175.
- DÖRY 2007 B. L. v. DÖRY, *Die glasierten Ofenkacheln aus Befunden der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts vom St-Jakobs-Platz in München*. Bericht der Bayerischen Bodendenkmalpflege 47/48 (2006/07) 247–267.
- DÖRY 2008 B. L. v. DÖRY, *Hat kályhacsempetípus vándorlása nyugatról keletre (16–17. század)*. HOMÉ 47 (2008) 593–616.

- GYURICZA 1992 A. GYURICZA, *Reneszánsz kályhacsempék Északkelet-Magyarországon. – Renaissance Glazed Tiles from the North-East of Hungary. – Renaissanceofenkacheln aus dem Nordosten Ungarns*. Borsodi kismonográfiák 37, Miskolc 1992.
- GERENCSÉREK 2002 *Gerencsérek, kályhások, tűzvigyázók. Feudáliskori kályhacsempék az Alföldről és peremvidékéről. – Hafner, Ofensetzer und Feuerwächter. Mittelalterliche und frühneuzeitliche Ofenkacheln der Ungarischen Tiefebene und ihrer Randgebiete.* (szerk. Havassy P.) Gyulai Katalógusok 11, Gyula 2002.
- HOLL 1993 I. HOLL, *Renaissance-Öfen. Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn V*. Acta ArchHung 45 (1993) 247–299.
- KALMÁR 1959 J. KALMÁR, *A füleki vár XV–XVII. századi emlékei*. RégFüz SerII. No 4, 1959.
- LABUDA 2005 J. LABUDA, *Zaujímavé kachlice z Banskej Štiavnice a Sitna. – Interessante Kacheln von Banská Štiavnica (Schemnitz) und die Burg Sitno*. In: *Gotické a renesančné kachlice v Karpatoch. – Gotische und Renaissance-Kacheln in den Karpaten*. (ed. Chovanec, J.) Trebišov 175–182.
- LEGENDÁS LÉNYEK 2008 *Legendás lények, varázslatos virágok – a közkedvelt reneszánsz – Legendary beings, enchanting flowers – The Renaissance We All Know and Love.* (szerk. Fejős Z.) Budapest 2008.
- RABY 1989 J. RABY, *1480–1560. Development and Growth of Iznik Pottery*. Nurhan Atasoy–Julian Raby: *The Pottery of Ottoman Turkey*. (ed. Y. Petsopoulos) London 1989, 76–216.
- RENNER 1992 J. RENNER, *Późnorennesansowe kafle wawelskie z motywem rozety w kwadracie. – Wawel Late-Renaissance Stove-Tiles with a Rosette-within-a-Square Motif*. Studia Waweliana 1 (1992) 37–67.
- SVOBODA 1981 CH. SVOBODA, *Altsalzbürger Hafnerkunst. Model und Kacheln des 16. bis 18. Jahrhunderts aus der Strobl-Werkstatt*. Salzburg 1981.
- TOMKA 2000 G. TOMKA, *Az ónodi vár. Ónod monográfiája*. (szerk. Veres L.–Viga Gy.) Ónod 2000, 157–209.
- TOMKA 2005 G. TOMKA, *Zwei Ofenkachelgruppen von den Burgen Ónod und Szendrő. – Dve skupiny kachlic z hradov Ónod a Szendrő. Gotické a renesančné kachlice v Karpatoch. – Gotische und Renaissance-Kacheln in den Karpaten*. (ed. Chovanec, J.) Trebišov 231–240.
- TOMKA 2007 G. TOMKA, *16. századi kályhacsempék az ónodi vár ásatásából. – Ofenkacheln des 16. Jahrhunderts von der Ausgrabungen der Burg Szendrő*. ArchÉrt 13 (2007) 241–266.
- VOIT 1954a P. VOIT, *Magyar kerámiatörténeti tanulmányok I*. MÉ 3 (1954) 113–122.
- VOIT 1954b P. VOIT, *Kerámiai emlékek. Nógrád megye műemléki topográfiája* (szerk. Dercsényi D.) Budapest 1954, 94–100.

OFENKACHELN DES 16. JAHRHUNDERTS
AUS DER AUSGRABUNG DER BURG VON ÓNOD. TEIL II

Auszug

Die Mitteilung stellt zwei Gruppen des Fundmaterials an Ofenkacheln aus der Ausgrabung 1985–1991 der Burg von Ónod (Nordostungarn) vor. Zur ersten, zur Gruppe III, gehören elf Typen. Auf die weißbrennende Keramik trug man grüne und gelblichbraune Bleiglasur sowie weiße Zinnglasur auf. Rückseitiger

Stoffabdruck und Engobe wurde nicht verwendet, die Seitenplatten wurden an den Ecken abgerundet. Ein Teil der Muster stammt von den in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts vor allem in den mittleren Gebieten des Königreichs Ungarn verbreiteten Ofenkacheln, ein anderer Teil ist von unterschiedlicher

Herkunft und in die Mitte und sogar die zweite Hälfte des 16. Jahrhunderts zu datieren. Somit belegt diese Kachelgruppe die Weiterexistenz der früheren Muster und der Mischglasurtechnik in Nordostungarn.

Zur im zweiten Teil vorgestellten Gruppe IV gehören zehn Typen. Ihr Material ähnelt dem der Gruppe III, die Bearbeitung der Seitenplatten ist anders, sie wurden mit grüner Glasur überzogen. Sie waren auf Grund der Größe, des Stils der Stöcke und der Glasurfarben in vier Untergruppen aufzuteilen, was vermutlich vier Werkstätten bedeutet. Gemischtglasierte Ofenkacheln von demselben Stock wie die

Typen der qualitativ besten Untergruppe 1 fanden sich in der nahen Burg Diósgyőr. Diese Untergruppe ist die früheste, unter ihren Typen gibt es noch mehrere Muster aus der ersten Jahrhunderthälfte. Die Werkstatt war vermutlich 1550–1570 in Betrieb. Die Herstellung der übrigen Untergruppen kann in die Zeit 1570–1600 datiert werden. Die hier vorgestellten Funde beweisen, dass in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts das für kleinere Marktbereiche arbeitende Töpferhandwerk der Marktflecken in der obengenannten Region die Ansprüche auf Heizmöglichkeit mittels Ofenkacheln zu befriedigen begann.

G. Tomka
Magyar Nemzeti Múzeum
Budapest, Múzeum krt. 14–16. Pf. 364
H-1370

